

Др Душан Т. Батаковић
Балканолошки институт
Српске академије наука и уметности,
Београд
Србија
dtbatakovic@gmail.com

УДК: 4(497.11)“1914/1918”;
355.48(497.11)“1914/1918”;
327(497.11)“1914/1918”

СРБИЈА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ ИЗАЗОВИ, СТРАДАЊА, ИСХОДИ

Апстракт: Улога Србије у Првом светском рату остала је, у светској историографији, или прилично занемарена или погрешно тумачена. Значајни резултати српске науке рејко су превођени на стране језике, а доминирајућа идеолошка догма, југословенска и комунистичка, инсистирала је на промоцији уједињења, а не на страдањима и усјесима Србије у Великом рату. У ревизионистичкој историографији, Србија се редовно означава као наводни саучесник у Сарајевском атентату, и као руски савезник, непосредно или посредно одговоран за издијање светског сукоба. Анализа тога ратних догађаја, политичких, војних и дипломатских, несумњиво указује да су обновљени стереотипи о наводној одговорности Србије лишени сваке научне подлоге. Они, међутим, због рејког превођења резултата српске науке остају још увек широко раширени у савременој светској историографији.

Кључне речи: Србија, Први светски рат, Сарајевски атентат, Аустро-Угарска, Антанта, Централне силе, Бујарска, Албанија, Солунски фронт, Југославија.

Историографија: погледи и тумачења

Истраживања о Великом рату у српској историографији имају дугу традицију; истраживања су, као код других европских држава, започела већ за време ратних дејстава, како би се, у једном ширем историјском контексту, легитимизовали ратни циљеви Србије обнародовани у Нишкој декларацији из децембра 1914: ваљало је следећих година, серијом чланака, брошура, предавања и пригодних публикација, научно оправдати намеравано прекрајање европских граница. Уочи и после

Конференције Мира у Паризу уз научне брошуре и политичке памфлете уследиле су и обимније студије са ширим историјским увидима, често проткане личним искуствима из поверљивих дипломатских мисија или упечатљивим увидима у ратна искушења, од непојамних страдања до величанствених победа. Пијемонтска, ујединитељска грозница у Србији, око које је на крају рата извршено уједињење Јужних Словена (с изузетком Бугара), уз редовно објављивана сећања, мемоара и анализа војних дејстава, полако је, већ у међуратном раздобљу, постајала главно обележје српске историографије.¹

Једна врста дугорочне опијености идејом југословенског уједињења временом је потиснула у засенак крупне разлике у визијама будуће заједничке државе, упоредне, често опоречне дипломатске иницијативе и жустре расправе вођене током рата, да би се истраживачка пажња претежно усмерила на позитивне аспекте заједничке борбе за стварање Југославије. Упоредо с тим, текло је и свесно занемаривање сукоба подела и прогона, праћених великим страдањима српских цивила, до којих је дошло уз активно садејство будуће браће из „троименог народа“. Стога није било изненађујуће што је Ђоровићева студија о страдањима Срба из Босне и Херцеговине током Великог рата била означена као политички штетно, непотребно подсећање на блиску прошлост која је, наводно, већ увелико превазиђена.² Упоредо с тим игнорисана су она дела која су критички оцењивала политику Југословенског одбора, са упозорењима не само на могуће, него и на опипљиве последице непревазиђених историјских, верских и политичких разлика.³ Да није било Р. А. Рајса, аустроугарски злочини у Србији, из прве две кампање у 1914, остали би стручно необрађени и вероватно делимично заборављени, као и бугарска зверства током окупације (1915–1918). Литература која је садржала сећања на страдања остајала је некако у сенци великих ујединитељских пројеката: осећало се да ни у историографији, осим стручних анализа војних напора и сећања на „албанску голготу“, нема по-

¹ Међу најбољим делима су студије Јована М. Јовановића, Пашићевог помоћника у Министарству иностраних дела, и посланика у Бечу и Лондону: Ј. М. Јовановић, *Одговорности Србије за Светиски рай*, Коларчева задужбина, Београд, 1927; *Стиварање заједничке државе Срба, Хрватша и Словенаца*, књ. I–III, СКЗ, Београд, 1928–1930; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1914–1918*, Геца Кон, Београд, 1938.

² Владимир Ђоровић, *Црна књија. Пајинье Срба Босне и Херцеговине за време Светиског раја 1914–1918*, Сарајево, 1920. Први негативан приказ изашао је у загребачкој *Новој Европи*, књ. II, бр. 1 (1921), 37–38.

³ Добар пример реалистичног сагледавања спорова око будућности југословенске државе доноси Јов. Н. Томић, *Југославија у емиграцији. Писма и белешке из 1917*, (без изд.), Београд, 1921.

дршке дубинском истраживању страдања саме Србије у Великом рату. Српска научна историографија, такође, није се на одговарајући начин супротстављала научним противаргументима, упорним, свеобухватним и необично агресивним настојањима немачке и аустријске историографије да се терет ратне кривице пренесе на Србију као изазивача и Русију као њену заштитницу, која је прва прогласила делимичну мобилизацију и наводно запретила општим ратом.⁴

Штавише, по ружним навикама српске политичке класе, лични сукоби и омразе преносили су се на план светске политике, па су и научни великани попут Станоја Станојевића, и бивша Пашићева узданица, његов министар Љубомир Јовановић, да би се из личних разлога осветили Пашићу, великом српском државнику приписали да је наводно знао за припрему Сарајевског атентата!⁵ Када је средином 1930-их Владимир Ћоровић завршио монументално дело *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, састављено од убедљивих тумачења заснованих на неспорној документарној подлози, њено објављивање заустављено је на интервенцију Хитлеровог посланика у Београду, а већ скоро завршен превод на енглески и већ договорено објављивање на Универзитету у Стенфорду обустављено.⁶

Доминација дипломатске историје с нагласком на заједништву и једној новој перспективи „братства и јединства“, којом су наводно исправљене неправде из међуратног раздобља, наставила се и у доба комунистичке доминације јер је неколико позитивних Лењинових реченица о ослободилачком карактеру ратовања Србије 1914–1918, оставило простор да се најпре изучавају његови војни аспекти, а затим и поједине дипломатске епизоде. Пошто је ројалистичка Југославија осуђена у ревизији Солунског процеса 1953, могло се постепено прећи на озбиљније истраживачке теме и смелије научне захвате.⁷ Од краја 1960-их појави-

⁴ Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass. & London, 2011.

⁵ За разлику од њих, италијански министар спољних послова, гроф Карло Сфорца, добро упућен у Пашићеву политику, оставио је изузетно позитивну слику његовог рада уочи и током Великог рата: Carlo Sforza, *Pachitch et l'union des Yougoslaves*, Gallimard, Paris, 1938. О одговорности за рат вид. посебно: Comte Sforza, "L'étude des origines de la guerre III, Mes souvenirs sur Pachitch", *Le flambeau*, Bruxelles, 1930, 419–434.

⁶ Осим неколико сачуваних примерака, из 1936, Ћоровића монографија на око 800 стр. није прештампана све до почетка 1990-их: В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, Београд, 1992. Недовршени рукопис превода налази се у оставштини њеног преводиоца Стојана Гавриловића у архиви Hoover Institution при Универзитету Стенфорд у Калифорнији.

⁷ Боровије Нешковић, *Истина о Солунском процесу*, Просвета, Београд, 1953; Милан Ж. Живановић, *Пуковник Ајис. Солунски процес 1917. године*, изд. аутора, Београд, 1955.

ла су се, уз зборнике докумената, и референтна научна дела, у којима се на основу разноврсне домаће и стране грађе истражио и протумачио идеолошки оквир и политички пут Србије ка заједничкој држави (М. Екмечић, Д. Р. Живојиновић, А. Митровић, Д. Јанковић), док су на том ујединитељском трагу профилисана дела Ђ. Ђ. Станковић, Љ. Трговчевић и низа других српских историчара.⁸ Важан искорак у Ђоровићевском смислу, с нагласком на Србију и агресивну политику Немачке

⁸ Драгослав Јанковић, *Југословенско јединице и Крфска декларација 1917. године*, Београд, 1967; Драгољуб Р. Живојиновић, *Америка, Италија и јославација 1917 – 1919*, Београд, 1970; Милорад Екмечић, *Рајни циљеви Србије*, СКЗ, Београд, 1973. За разлику од увек инспиративног Екмечића, Д. Јанковић је Н. Пашића приказивао једнострано, у изразито негативним тоновима и тенденциозно тумачио његову политику: Д. Јанковић, *Србија и југословенско јединице*, ИСИ, Београд, 1973. Д. Р. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1918–1920*, Београд, 1977; Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Нолит, Београд, 1984; Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско јединице*, књ. I–II, БИГЗ, Београд, 1985; Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, СКЗ, Београд, 1986. Никола Б. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, Београд, 1971. Биографије славних војвода: Саво Скоко – Петар Опачић, *Војвода Стејан Стејановић у ратовима Србије*, књ. I–II, БИГЗ, Београд, 1985; С. Скоко, *Војвода Радомир Путић*, књ. I–II, БИГЗ, Београд, 1985; целовите студије о Црној Гори у Великом рату и њеним односима са Србијом дао је Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом светском рату 1914–1918*, Историјски институт, Титоград, 1969; исти, *Односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Историјски институт Црне Горе, 1981. О односима са Хрватима најобјективнија су дела: Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918*, Školska knjiga, Zagreb, 1970; B. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989.

Најобимнија синтеза са новим увидима у генезу Првог светског рата у српској историографији код: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. II, Просвета, Београд, 1989. Пратећи ратове за југословенско наслеђе (1991–1995), упоредо је настајала и прилично једнострана историографска литература чији је циљ био да се оспоре резултати српске историографије и да се самом чину стварања југословенске државе, а затим и њеном потоњем развоју оспори легитимитет: Jasna Adler, *L'union forcée: la Croatie et la création de l'Etat yougoslave 1918*, Georg, 1997; Miro Kovač, *La France, la création du royaume "yougoslave" et la question croate 1914–1929*, Peter Lang, Bern-Berlin-Bruxelles, 2001. На трагу хрватског порицања чина југословенског уједињења као заједничког напора њених народа, стоји и до краја једнострано дело о наводно насилном сједињењу Црне Горе са Србијом: Srdja Pavlović, *Balkan Anschluss: the Annexation of Montenegro and the Creation of the Common South Slavic State*, Purdue University Press, West Lafayette, 2008.

Током прве деценије XXI века, пред стогодишњицу, обновљено је интересовање за Први светски рат и објављено неколико монографија и студија на српском језику, али тек понеки чланак на енглеском или француском језику. Вид. нпр: D. T. Bataković, "Les Serbes face à la bataille de Verdun (Les relations militaires franco-serbes 1914–1916)", 1916–2006 *Verdun sous le regard du monde Actes du colloque*, 14–18 Editions, Paris 2006, str. 251–268; V. Pavlović, "La mémoire et l'identité nationale : la mémoire de la Grande Guerre en Serbie"; *Guerres mondiales et conflits contemporains*, no 228 (2007), 51–60, као и неколико радова српских историчара на енглеском у зборник радова са међународног симпозијума о Солунском фронту: *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 2005, као и D. T. Bataković, "Serbia and Greece in the First World War. An Overview", *Balkan Studies*, 45:1 (2004), 59–80.

и Аустро-Угарске на Балкану, направио је Андреј Митровић изузетно важном студијом *Продор на Балкан*.⁹

Запажен је, такође, био пројект историјског Института у Београду, *Историја Србије и српског народа у Првом светском рату* под уредништвом Љиљане Алексић-Пејковић, да серијом научних конференција и пратећим зборницима радова о различитим, недовољно обрађеним аспектима Великог рата, попуни неке од крупних празнина у знањима о раздобљу 1914–1918.¹⁰ Веома ретко, били су обрађивани аспекти анти-српске пропаганде током Великог рата, пре свега у немачким публикацијама, а који су, међутим, добро приказивали укореееност предрасуда према Србима какве и данас можемо наћи, разумљиво у донекле измењеном облику, а најчешће кроз цитате у научним студијама.¹¹

Треба нагласити да је целовита слика Србије у Великом рату ипак изостала: преовладавале су, по рецепту пијемонтске грознице, студије о стварању Југославије, а тек фрагментарно испитивана су питања везана за живот грађана Србије у тешким условима аустроугарске окупације, о интернацији, прогонима, преживљавању, глади и систематским покушајима денационализације, укидању ћирилице и наметању латиничног писма, уништавању културне баштине и затирању српских споменика у областима под бугарском окупацијом, масовне ликвидације побуњених сељака итд. Стога није дошло као изненађење објављивање једне монографије о наводно просветитељској улози аустријске окупације у Србији.¹²

У превођењу резултата српске историографије на стране језике, показало се, потпуно је било запостављено поглавље о Првом светском рату, ако се изузме једна вредна монографија Д. Р. Живојиновића, оригинално издата у САД.¹³ Главно дело о Сарајевском атентату објавио је на педесетогодишњицу Великог рата Владимир Дедијер,¹⁴ да би тек

⁹ A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1914*, Nolit, Beograd, 1981.

¹⁰ Колударска биџика 1914, Београд, 1985; Србија 1915. године, Београд, 1986; Србија 1916. године, Београд, 1987; Србија 1917. године и стварање југословенске државе, Београд, 1988; Србија на крају Првог светског рата, Београд, 1990.

¹¹ Momčilo T. Selesković, *Srbija u nemačkom javnom mnjenju od 1914 do 1918*, Rad, Beograd, 1996; Milan Ristović, *Crni Petar i balkanski razbojnici. Balkan i Srbija u nemačkim satiričnim časopisima (1903–1918)*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.

¹² Jonathan E. Gumz, *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*, Cambridge University Press Cambridge & New York, 2009.

¹³ D. R. Zivojinovic, *America, Italy and the birth of Yugoslavia, 1917–1919*, East European Quarterly, Boulder, 1972.

¹⁴ Vladimir Dedijer, *Road to Sarajevo*, The MacGibbon & Kee Ltd., London, 1967. Српско издање: В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966, друго, проширено издање: *Сарајево 1914*, I–II, Просвета, Београд, 1979.

1979. на француски била преведена монографија Петра Опачића о Солунском фронту и српском војничком гробљу Зејтинлик.¹⁵ Један важан зборник радова, на иницијативу српско-америчког историчара Димитрија Ђорђевића из Санта Барбаре, објављен је на енглеском 1980, под карактеристичним насловом: *Сиварање Јујославије 1914–1918*.¹⁶

У скраћеном издању тек 2007 преведена је у Лондону и капитална синтеза А. Митровића о Србији у Првом светском рату.¹⁷ Тако је учешће српске историографије у светској дебати о узроцима и резултатима Великог рата остала маргинализована, а тумачења и немачке и англосаксонске историографије истицала су углавном негативне аспекте српске политике у овом раздобљу. Ревизија, која је на стогодишњицу Великог рата увелико у току, затекла је Србију потпуно неспремну да правовременим историографским делима одговори на очигледно ненаучно мотивисане покушаје пребацивања одговорности за избијање рата на српску страну и њену аутократску заштитницу царску Русију, на наводно мрачну историју Србије чија су националне тежње кроз читав XIX и рани XX век биле агресивне, а у једном ширем контексту, наводно, подривачки деловале на европски мир и регионалну стабилност.¹⁸

¹⁵ Р. Опаčić, *Le front de Salonique*, Jugoslovenska revija, Belgrade, 1979. Корисна је била и кратка биографија Гаврила Принципа из пера једне француске списатељице: Michèle Savary, *Sarajevo 1914. Vie et mort de Gavrilo Princip*, L'Age d'Homme, Lausanne, 2004.

¹⁶ *The Creation of Yugoslavia 1914–1918*, D. Djordjevic (ed.), Clio Books, Santa Barbara & Oxford, 1980.

¹⁷ Andrej Mitrović, *Serbia's Great War*, London, Hurst & Co., 2007. Поједина поглавља о Великом рату обрађена су у одличној код нас недовољно познатој синтези српско-америчког научника: Michael Boro Petrovich, *History of Modern Serbia 1804–1918*, vol. II, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1976, 534–604.

¹⁸ Веома негативно историју Србије је приказао и Џон Киген, војни историчар, писац најпродаваније научне историје Првог светског рата (John Keegan, *The First World War*, Hutchinson, London, 1998) Објашњење о несхватљиво негативном приказу српске историје од 1903–1914, као и занемаривање српских војних успеха у самом рату (осим податка о пропорционално великом броју жртва), пружио ми је његов колега и пријатељ Хју Стрејен (Hew Strachan): Киген је током 1990-их објављивао у британској штампи, оштре критике о српским војним акцијама током ратова за југословенско наслеђе, и пресликао слику Србије из тога доба на раздобље пред и током Првог светског рата.

Потпуно необјективно тумачење улоге Србије уочи 1914. године нуди Кристофер Кларк. Посматрајући политичке амбиције Србије после 1903. као екстремно националистичке, Кларк тенденциозним избором цитата у потпуности негира српски пример привлачног модела развоја демократских институција, негира слику Србије као државе либералних начела, као и то да је Београд био главни културни центар и место састајања свих либерално оријентисаних интелектуалаца међу Јужним Словенима у Аустро-Угарској: Christopher Clark, *The Sleepwalker. How Europe went to War in 1914*, Allen Lane, Penguin Books, London, 2012, посебно поглавље "Serbian Ghosts" (стр. 3–64); у сличном духу и с подједнако злокобним стереотипима о Србији су и дела Margaret MacMillan, *The War that Ended Peace. How Europe Abandoned Peace for the First World War*, Profile Books, London, 2013, 511–539; Sean

Изазови независне спољне и националне политике (1903–1914)

Да ли је то заиста био случај, како данас сугеришу главни англосаксонски промотери ревизије историје Великог рата, од Кристофера Кларка до Маргарет Мекмилан и Шона Мекмикина, да је Србија, лишена демократске културе, легло завера и реметилачки расположена балканска држава спремна да неодговорним акцијама угрози европски мир и читав континент повуче у несагледиве бездане рата? Расположива научна знања, међутим, указују на супротно. На почетку XX века, Краљевина Србија била је континентална држава на средишњем Балкану, између Дунава, Саве и Мораве. После неколико деценија политичке зависности од Аустро-Угарске (1881–1903) упоредни утицаји сталног сузбијања националних тежњи Србије из Беча и аутократске владавине последњих Обреновића, довели су 1903. до државног удара којим је била коначно ослобођена дуго спутавана национална енергија и обновљен уставни и демократски поредак са независном спољном политиком. После династијске смene на престолу (1903) за владавине краља Петра I Карађорђевића (1903–1914, формално до 1921) Србија се релативно брзо стабилизovala као уставна монархија, са снажним демократским установама и скоро неограниченим политичким слободама.¹⁹ Србија се, ослањајући се на француско-руски савез, потепено ослобађала гвозденог загрљаја Двојне Монархије. Демократска Србија са слободним сељачким поседима и скоро општим правом гласа за мушко становни-

McMeekin, *July 1914: Countdown to War*, Basic Books, New York, 2013, 48–52, 172–175. (Вид. аргументовану критику: Миле Бјелајац, *1914–2014., зашто ревизија? Сипаре и нове контроверзе о узроцима Првој светској рату*, Одбрана, Београд, 2014).

Сасвим супротне, претежно позитивне приказе историје Србије уочи и током Првог светског рата доноси француска литература: Gabriel Louis Jaray, *Chez les Serbes, Notes de voyage*, Paris, Bureau des Questions diplomatiques et coloniales, 1906; Alphonse Muzet, *Aux pays balkaniques. Monténégro, Serbie, Bulgarie*, Pierre Roget et Cie, Paris, 1912; Louis Leger, *Serbes Croates et Bulgares. Études historiques, politiques et littéraires*, Maisonneuve, Paris, 1913; Gaston Gravier, «L'émancipation économique de la Serbie», *Bulletin de la Société de Géographie commerciale de Paris*, vol. 33, n° 6 (juin 1911), 417–431. Gaston Gravier, «Le développement économique de la Serbie», *Annales de Géographie*, vol. 21, n° 115 (1912), 50–56; idem, «La nouvelle Serbie», *Revue de Paris*, 15 novembre 1913; Henry Barby, *Les victoires serbes*, B. Grasset, Paris, 1913; Jean Pélissier, *Dix mois de guerre dans les Balkans*, Perrin, Paris, 1914; Posebno važno je delo :Pierre De Lanux, *La Yougoslavie. La France et les Serbes*, Payot et Cie, Paris, 1916. Вид. такође: Elisabet Joël, «Les intellectuels françaises et la Serbie à la veille de la Première Guerre mondiale», in: *La France et la Serbie de Congrès de Berlin à la crise de juillet 1914. Actes du Colloque franco-serbe de Strasbourg* (décembre 1996), *Revue d'Europe Centrale*, t. VII, no. 1, Strasbourg 1999, 115–126.

¹⁹ Alfred Stead, «King Peter I of Serbia», *Review of Reviews*, September 1906, 245–250; Alex N. Dragnich, «King Peter I. Culmination of Serbia's Struggle for Parliamentary Government», *East European Quarterly*, vol. 4, No. 2 (1970).

штво, убрзо је постала привлачно средиште за близу два милиона Срба који су живели у Аустро-Угарској Монархији и још близу милион Срба који су настањивали преостале османске територије у Европи. Доминантно аграрна земља (87% становништва је живело на селу), Србија је после 1903. године, вођена елитом претежно обликованом на француским доктринама, постала културни и политички центар јужнословенског простора, и као таква привлачила је не само Србе већ и друге Јужне Словене из Двојне Монархије у Босни, Херцеговини, Хрватској-Славонији, Далмацији и Војводини, а у одређеној мери и либерално оријентисане Бугаре.²⁰

Ослањањем на француско – руски савез, Србија је зашла у растући сукоб са Аустро-Угарском, чија је доминација на Балкану, уз пројектовани даљи продор ка Солунском заливу, била озбиљно доведена питања. У свим ситуацијама када се радило о кључним интересима Краљевине Србије (царински савез са Бугарском 1905. године, Царински рат са Аустро-Угарском 1906–1911, Анексиона криза 1908–1909, Балкански ратови 1912–1913, стварање Албаније 1912, питање српског изласка на Јадранско море 1912–1913, и питање реалне уније Србије и Црне Горе 1914), Беч је покушавао да умањи, ако не и да уништи, политичку и привредну независност Србије и да је поново потчини себи. Упркос повременим потешкоћама, Србија је успела да преживи све главне претње сопственој независности коришћењем обазриве дипломатије и привремено одлажући неке од прокламованих политичких циљева, суочена са бруталном војном претњом Аустро – Угарске.²¹

Почетком 1914. године, међутим, уз сва узмицања и компромисе, престиж Србије на Балкану био је на врхунцу: српска краљевина у Подунављу и даље се опорављала од победничких, али и исцрпљујућих Балканских ратова 1912–1913. Неочекиване победе над османским трупама у Старој Србији код Куманова (Косовски *вилајет*) и код Прилепа и Битоља (Битољски *вилајет*) крајем 1912. године, учиниле су Србију новом регионалном силом: њена територија била је готово удвостручена – од 48 500 до 87 500 км² – а њено предратно становништво од око три милиона увећано је за око 1 290 000 нових становника. Ратне операције из 1912. године коштале су, међутим, Србију 21 000 живота. Мобилизација од скоро 550 000 војника представљала је изузетан притисак на срп-

²⁰ D. T. Bataković, "The Balkan Piedmont. Serbia and the Yugoslav Question", *Dialogue*, Paris, № 10 (1994), 25–73; D. T. Bataković, *Yugoslavie. Nations, religions, idéologies* Lausanne, L'Age d'Homme, 1994, 91–99.

²¹ D. Djordjević, "The Serbs as an integrating and disintegrating Factor", *Austrian History Yearbook*, vol. 3, Pt. 2 (1967), 72–82.

ску аграрну привреду. Годишњи трошкови за наоружање, муницију и одржавање трупа износили су 360 милиона франака. Годишњи бруто национални доходак Србије, који је пре рата износио милијарду франака, опао је на 600 милиона током две ратне године 1912. и 1913. године. Са финансијске стране посматрано, Балкански ратови представљали су огромно финансијско напрезање од око милијарде франака.²²

Из свих ових разлога, Краљевини Србији је било неопходно дуже раздобље стабилности и мира, како би држава могла да опорави своју аграрну производњу, која је услед Балканских ратова била у озбиљним тешкоћама. Мир је био неопходан и како би се у потпуности интегрисале и неразвијене „Нове области“ на југу (Стара Србија и Мадеконија), обележене османском феудалном привредом и одсуством демократске културе, владавине права и пратећих политичких слобода. Демографска структура увећане државе била је у знатној мери другачија у односу на етнички хомогену Краљевину Србију пре 1912. године: ново становништво је представљало мешавину Срба са близу 700 000 припадника националних мањина, који су често били непријатељски настројени према новој српској администрацији – то је био случај са Арбанасима на Косову, Метохији и западној Македонији и етничким Бугарима у одређеним деловима централне и источне Македоније.²³

Престиж Србије после спектакуларних победа у оба балканска рата снажно је одјекнуо у југословенским провинцијама Двојне монархије, посебно код Срба у Босни, Херцеговини, Далмацији и Хрватској-Славонији, и код либералне и југословенски орјентисане хрватске омладине. Услед све већег значаја југословенског покрета у јужнословенским покрајинама Аустро-Угарске, са Србијом која се наметала као природни Пијемонт Јужних Словена, влада у Бечу почела је да планира будући рат против Србије већ 1907. године. Средином 1908. године био је осмишљен војни план који је подразумевао потпуно разбијање Србије и поделу њених територија између Бугарске и Аустро-Угарске. Укидање Краљевине Србије као независне државе требало је да послужи као модел унутрашњег „чишћења“ за Аустро-Угарску; веровало се да је то предуслов за будућу консолидацију Двојне монархије. У Бечу су о војној операцији против Србије говорили као о „чишћењу са челичном четком“. Конрад фон Хецендорф, шеф генералштаба аустроугар-

²² Frédéric le Moal, *La Serbie du martyre à la victoire, 1914–1918*, Saint Cloud, 14–18 Editions, 2008, 23–31.

²³ M. B. Petrovich, *History of Modern Serbia 1804–1918*, vol. II New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1976, 534–604; D. T. Bataković (dir.), *Histoire du peuple serbe*, Lausanne, L'Age d'Homme, 2005, 185–200.

ске армије, био је опседнут идејом превентивног рата против Србије: „Конрад се први пут залагао за превентивни рат 1906, затим поново 1908–1909, 1912–1913, у октобру 1913. и у мају 1914. године: укупно, између јануара. 1913 и 1. јануара 1914. године укупно је двадесет и пет пута предложио рат против Србије“.²⁴ Познији планови Двојне монархије за поделу Србије подразумевали су деобу њених територија између Бугарске и Румуније, а после Првог балканског рата намеравао је и да се одређени делови српске територије уступе новоформираној Албанији, још једном клијенту Аустро– Угарске.²⁵

У октобру 1908. године Аустро–Угарска је прокламовала анексију окупиране покрајине Босне и Херцеговине као поклон цару Францу Јозефу, поводом обележавања шездесетогодишњице његове владавине. Овај потез био је осмишљен с циљем да елиминише раст утицаја Србије међу Јужним Словенима, што је у Бечу редовно означавано као „великосрпска опасност“. У стратешком планирању Аустро–Угарске анексија БиХ представљала је само прелазни стадијум, док је коначни циљ био укидање српске независности и трајно затварање југословенског питања.²⁶ Попут многих других бечких политичара, гроф Ерентал, министар спољних послова у бечкој влади, сматрао је Србију главном препреком даљој експанзији Двојне монархије према Солунском заливу. Једном покорена и подељена, Србија требало је да постане само још једна послушна хабзбуршка провинција, као што је Босна и Херцеговина, колонија Аустро–Угарске, била од 1878. године.²⁷

Аустроугарска окупација, и поготово политика Бењамина Калаја, гувернера окупираних провинција (1882–1903), постепено је изазивала снажно незадовољство међу босанским Србима, православним хришћанима и махом сељацима, који су и даље били у статусу кметова на феудалним поседима муслиманских бегова. Калај је прогласио стварање јединствене „босанске нације“ под аустро–угарском управом, и наметнуо хрватски дијалект српско–хрватског језика као босански „државни језик“. Ова нескривено антисрпска политика била је напуштена после Калајеве смрти 1903, али су анексијом Босне и Херцеговине (1908), у којој су Срби били релативна већина становништва, биле скршене све израженије наде да ће се окупиране провинције у скорој будућности

²⁴ H. Strachan, *The Outbreak of the First World War*, Oxford: Oxford University Press, 2004, 86–87.

²⁵ A. Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, 72–88.

²⁶ O. Hoiyer, *Le comte d'Aehrenthal et la politique de violence* Plon, Paris, 1922, 161–164.

²⁷ *La Bosnie-Herzégovine à la Skoupchtina nationale du Royaume de Serbie. Discours des députés prononcés aux séances du 2 octobre et 2 et 3 janvier 1909*, Imprimerie de l'État Belgrade, 1909; Jo- van Cvijić, *L'Annexion de la Bosnie et la question serbe* (avec une préface d'Albert Malet), Hachette et Cie, Paris, 1909.

сјединити са Краљевином Србијом.²⁸ Под здруженим притиском Беча и Берлина, лишена руске помоћи и опопљиве подршке Француске и Велике Британије, Србија је била приморана да призна анексију у марту 1909, и да се званично одрекне свих политичких претензија према Босни и Херцеговини. Аустроугарска балканска политика – охрабривање Арбанаса да се супротставе српским трупам на Косову, Метохији и суседним крајевима, подршка албанским максималистичким територијалним претензијама на Лондонској конференцији амбасадора (1912–1913) и коначно претња војном интервенцијом у случају да српска армија не напусти албанско приморје у октобру 1913. године – била је очигледно потпуно непријатељска према Србији и њеним политичким и националним аспирацијама. Према мишљењу аустроугарског министра спољних послова грофа Леополда Берхтолда из августа 1913. године, антагонизам између Двојне монархије и Србије био је непоправљив (*unüberbrückbar*) и ускоро ће, предвиђао је Берхтолд, довести до рата.²⁹ Бечка политика изазвала је међу српским официрима дубоки презир према Аустро-Угарској, која је перципирана као главна претња српској независности и преживљавању као суверене државе на Балкану. Како је приметио војни аташе аустроугарског посланства у Београду, овакав став српске војске био је схваћен као најозбиљнија претња интересима Двојне монархије на Балкану.³⁰

По свршетку Балканских ратова Србија је настојала да учврсти своју власт у „Новим областима“ јер је била суочена са озбиљним спољним претњама, упадима наоружаних Арбанаса на Косово и бугарским ревизионизмом комбинованим са упадима про-бугарских ВМРО комита. Поред разграничења са тек образованом аутономном Албанијом, једина политичка иницијатива ширег значаја коју је Ср-

²⁸ Према званичном аустроугарском попису из 1910. године, православни Срби били су највећа национална заједница у Босни и Херцеговини. Од 1 898 044 становника, 825 918 или 43.49% били су православни Срби. Уз то ваља напоменути да је око 40 000 Срба емигрирало из Босне и Херцеговине у периоду од 1908. до 1914. године. У Босни и Херцеговини је живело и 612 137 или 32.25% словенских муслимана и 434 061 или 22.87% римокатолика, углавном Хрвата. Међутим, услед велике стопе наталитета и са бројним аграрним становништвом, које је чинило 87.92% популације, Срби су имали и највећи раст становништва. Муслиманска популација се смањивала услед све веће емиграције (140 000 је напустило земљу од 1908. до 1914.) док су Хрвати као и други римокатолици (Чеси, Пољаци, Немци) из других крајева Монархије били систематски насељавани у Босни и Херцеговини – око 230 000 је досељено до 1914. године. (Види: D. T. Bataković, "Prelude to Sarajevo. The Serbian Question in Bosnia and Herzegovina, 1878–1914", *Balkanica*, XXVII (1996), 117–155, posebno strana 121).

²⁹ F. R. Bridge, *The Habsburg Monarchy among the Great Powers, 1815–1918*, Berg, New York, Oxford & Munich, 1990, 326.

³⁰ А. Митровић, *Продор на Балкан: Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, 97.

бија спроводила почетком 1914. година биле су припреме за спајање две српске краљевине, Србије и Црне Горе – које су после Балканских ратова имале заједничку границу у бившем Новопазарском санџаку (Рашка област) – у реалну унију, са заједничком царином, војском и спољном политиком.

Значајан допринос великим војним победама у Балканским ратовима учинили су официри чланови тајне организације „Уједињење или смрт“ (Црна рука), основане 1911. године, која је захтевала енергичнију спољну политику ради убрзавања националног уједињења. Међутим, знатан број официра сматрао је да је национални циљ остварен у Балканским ратовима и само је мала група њих – оних који су учествовали у преврату из 1903. године – задржала је и даље политичке амбиције. Иако је Црна рука практично престала да постоји после Балканских ратова, услед погибје великој броја њених истакнутих чланова, вођа преосталих официра, потпуковник Драгутин Т. Димитријевић Апис, који је био шеф Обавештајног одсека српског Генералштаба од 1913. године, спроводио је, на своју руку, одређене тајне операције у Босни и Херцеговини.³¹ Непријатељски расположен према влади Николе Пашића, чији су званичници на новим територијама били оптужени за корупцију, Апис није успео да подстакне побуну међу војним комадантима у Старој Србији и отараси се Пашића.

Неколико чланова револуционарне организације Млада Босна, који су се борили против бечке колонијалне власти у Босни и Херцеговини, ступили су у контакт са Аписовим људима од поверења, Миланом Цигановићем и Војиславом Танкосићем и тражили су помоћ у организацији атентата на престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву. Добили су ручне бомбе и пиштоље и потом су кришом пребачени преко Дрине у Босну и Херцеговину, без знања српских власти. Младобосанци, треба нагласити, никада се нису сусрели са Аписом и, по свему судећи, они у Београду нису ни добили инструкције да изврше атентат. Дато им је оружје и, како је Апис доцније рекао својим најближим пријатељима, идеја је била да се надвојвода заплаши и да се пошаље јако упозорење Бечу против агресивних војних планова усмерених ка Србији, у време када је већина српских трупа била далеко на југу.³²

³¹ Више у: David MacKenzie, *Apis. The Congenial Conspirator. The Life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević Apis* (Boulder: Columbia University Press, 1989); D. T. Bataković, « La Main noire (1911–1917): l'armée serbe entre démocratie et autoritarisme », *Revue d'histoire diplomatique*, n° 2, Paris 1998, 94–144.

³² Вид. D. T. Bataković, “Storm over Serbia: The Rivalry between Civilian and Military Authorities (1911–1914)”, *Balkanica*, XLIV (2013), 307–356.

Старорадикалска влада Николе Пашића изашла је као победник из сукоба са војним властима у српској Македонији, али је ушла у изборну кампању у јуну узнемирена због могућих даљих заплета и подршке Аписове групе опозиционим странкама. Пошто је обавештен да су неки погранични официри тајно пребацили стране држављане у Босну и Херцеговину, без знања цивилних власти, Пашић је вероватно посумњао да је Апис, одувек склон конспиративним акцијама, нешто припремао: Пашић је стога затражио да се у војсци хитно спроведе истрага, а влада је (остаје нејасно непосредно или индиректно) наложила Јовану М. Јовановићу, српском посланику у Бечу, да Леона Билинског, министра задуженог за Босну и Херцеговину, пријатељски упозори да посета Франца Фердинанда и војни маневри у близини српске границе заказани за највећи српски празник, Видовдан, треба да буду одложени због могућих немира. У разговору са Билинским, Јовановић, међутим, није ишао даље од уопштеног, дипломатски одмереног упозорења, а Билински његово упозорење није схватио озбиљно и није га пренео својој влади. Српска влада, без опипљивих знања о припреми атентата, није успела да спречи надолazeћу катастрофу: изазивање сукоба с Двојном монархијом у тренутку када је Србија била финансијски и војно исцрпљена било би чин националног самоубиства.³³

Док се у Србији припремала велика прослава годишњице Косовског боја, у Београду, Приштини и Скопљу, забрињавајуће вести о атентату стигле су из Сарајева. За Беч то је био савршени повод за дуго планирани превентивни рат против Краљевине Србије. Српска штампа и државни званичници, у страху од таквог исхода, осудили су атентат, али су указали и на деценије колонијалне репресије над Србима у Босни и Херцеговини. Све прославе Видовдана биле су отказане и како је руски посланик у Београду приметио: „Буквално у свим слојевима друштва запажало се осећање искреног негодовања [...] У Београду су одмах прекинуте све видовданске прославе, не само по наредби власти него и на иницијативу становништва, позоришта су затворена и народна весеља отказана. Те исте вечери краљ и регент су послали телеграме са изразима дубоког саучешћа цару Францу Јосифу. То исто учинила је и влада на адресу грофа Берхтолда, а председник Скупштине Рајхсрату. Следећег дана у свим новинама су се појавили дирљиви некролози.“³⁴ Забринутост је у извесној мери ублажена тек десетак дана касније када се испоставило да није било много жалости у Бечу и када су репреса-

³³ V. Dedijer, *Road to Sarajevo*, 238–250.

³⁴ В. Штрандман, *Балканске усјомене*, Жагор, Београд, 2009, 263.

лије против православних Срба и њихове имовине у босанским градовима, пре свега у Сарајеву и Мостару, барем накратко престале. Усред компликоване дипломатске ситуације руски посланик Николај Хартвиг добио је срчани удар док је био у посети аустроугарском посланику 10. јула и убрзо је преминуо.

Без обзира на све, аустријска штампа је позивала на освету: *Serbien muss sterbien* постао је популаран слоган широм Монархије. Аустроугарски ултиматум, који је срочен да би био одбијен, уручен је српској влади 23. јула. Ултиматум је примио министар финансија, Лазар Пачу, пошто је Никола Пашић, заузет изборном кампањом, био на југу земље. Београду није дато више од 48 часова за одговор. Пошто је прочитао ултиматум, један од министара је резигнирано констатовао: „Не преостаје ништа друго него да се гине“. Пашић је одмах обавестио српске дипломатске представнике у иностранству да ће Србија прихватити све захтеве осим оних који подривају њен суверенитет. По Пашићевом повратку у Београд, влада је, уз сталне консултације са британским и француским представницима, обавестила Петроград да ће одговор бити дат на време и да ће „српска влада тражити од пријатељских нација да заштите српску самосталност. Ако је рат неизбежан, Србија ће ратовати.“ Британска влада је истакла да ниједна суверена влада не би никада прихватила такав ултиматум у целости. Старорадикалска *Самоуправа* извештавао је да је ситуација изузетно критична. Други листови писали су у сличном тону, наглашавајући да Србија може да прихвати све захтеве осим оних који угрожавају њен суверенитет. Неки београдски дневни листови били су, међутим, забрањени због преоштрих напада на Аустро-Угарску.³⁵

Српски одговор на бечки ултиматум из јула 1914. био је дипломатски беспрекоран, али је понижавајући захтев, којим је био угрожен суверенитет земље, да хабзбуршки полицијски службеници врше истрагу и траже починиоце на српској територији, био одбијен. У исто време, преко британских представника у Србији, Пашићев кабинет је изразио спремност да испуни остале захтеве постављене у ултиматуму. Регент Александар – који је после завршетка сукоба војних и цивилних власти и непосредно пред Сарајевски атентат постао вршилац краљевске власти – веровао је да рат долази. Због тога се обратио руском цару лично: одговор Николаја II који је истакао да Србија неће остати сама уколико дође до рата, донео је Београду велико олакшање.

³⁵ Ј. М. Јовановић, *Сјиварање заједничке државе Срба, Хрвајта и Словенаца*, књ. I, 173–183.

Наметнути рат и прве српске победе на Дрини и Колубари

После званичног прекида односа са Аустро-Угарском, све државне институције премештене су у Ниш, који је постао ратна престоница. Пре одласка у Ниш српска влада је обавестила своје дипломатске представнике у иностранству да је аустроугарски посланик у Београду незадовољан одговором на ултиматум напустио земљу, да је седница Народне скупштине заказана за 27. јул у Нишу, да је наређена мобилизација и да ће ускоро уследити јавна прокламација ратног стања. Мобилизација је схваћена као једини могући одговор на неправедан рат који је наметала суседна Монархија. Велика већина војника, ратних ветерана из Балканских ратова, похитала је ка мобилизационим центрима. Србија је имала само дефанзивне војне планове, који су спремани од 1909. године како би се држава супротставила могућем аустроугарском нападу после анексије БиХ. Кад је прочитао телеграм грофа Берхтолда који је стигао 28. јула 1914. године, Пашић је изјавио: „Аустрија нам је објавила рат. Наша ствар је праведна, Бог ће нам помоћи“.³⁶

Регент Александар је у својој званичној прокламацији истакао да је „Аустрија пре тридесет година покорила српску Босну и Херцеговину“, области које су „коначно и нелегитимно анектиране пре шест година“. Позвао је нацију да брани „са свом својом снагом, српска огњишта и народ“. Црногорски краљ Никола истакао је да „понос српског народа не дозвољава даље попуштање“ и додао: „моји Црногорци су спремни да умру за одбрану наше [српске] независности“. Када је рат избио, Србија није имала никакав споразум са силама Антанте и могла је рачунати само на потпуну политичку и војну подршку друге српске краљевине, Црне Горе. Савезнички уговор са Грчком из 1913. године није се могао активирати јер је званична Атина јасно ставила до знања Београду да он важи само у случају бугарског напада на Србију.³⁷

Избијање Првог светског рата затекло је и српску владу и генералштаб потпуно неспремне за војни сукоб великих размера. Када је ултиматум уручен српској влади, шеф генералштаба, стари војвода Радомир Путник, архитекта победа у Балканским ратовима, био је на одмору у једној аустријској бањи. Током првих месеци рата српска војна тактика остала је чврсто дефанзивна: аустроугарски главни напад у лето 1914. године био је очекиван, не директно на Београд преко Саве, већ преко Дрине на западну Србију.

³⁶ A. Mitrović, *Serbia's Great War*, 44–52, citat 52.

³⁷ D. T. Bataković, *Yougoslavie. Nations, religions, idéologies*, 118.

Већ 1914. године биле су видљиве намере аустроугарских трупа да униште цивилно становништво, а израженост насиља оставила је трајан утисак на читаво послератно сећање српске нације. Како је сведочио др Рудолф Арчибалд Рајс, познати криминолог из Лозане, наступајуће аустроугарске трупе починиле су ужасне злочине током две кампање вођене од августа до почетка децембра 1914. године: војници Двојне монархије побили су хиљаде српских цивила, укључујући старце, жене и децу у ратом захваћеној западној Србији, укупно 69 000 људи.³⁸ Око 600 000 интерно расељених Срба били су додатни терет за западне и северне крајеве Србије. Аустријско деловање у Србији током 1914. године, према новијим истраживањима, имало је унапред планирани истребљивачки карактер.³⁹

Дефанзивна рајна стратегија и амбициозни планови за југословенско уједињење 1914–1915

Аустро-Угарска је после 1903. године, када је Београд одабрао политику ослонаца на Русију и Француску уместо на Двојну монархију, постала највероватнији војни противник Србије. Спремност да се Србија присили на послушност тако што би се сломила моћ њене привреде у Царинском рату 1906–1911. и присиљавање Србије да понижавајуће признање анексије Босне и Херцеговине (1909), прерасло је у озбиљну кризу крајем 1912. године. С циљем да истисне српску војску из приобалних делова аутономне Албаније, која је настала под заштитом Беча, Аустро-Угарска је почела да гомила трупе на северним српским границама и тако приморала Србију да повуче своје војне јединице из северне и средње Албаније. Војна стратегија Србије обликована је, стога, као низ дефанзивних планова срачунатих на одбрану земље од могућег напада Аустро-Угарске.⁴⁰

По избијању Великог рата, српски стратеги, али и савезнички команданти, сматрали су да ће европски рат бити завршен за неколико

³⁸ Више детаља о ратним страдањима у документованој анализи др Арчибалда Рајса (1875–1929), који је обилазио Србију и српска ратишта: R. A. Reiss, *How Austria-Hungary waged War in Serbia: Personal Investigations of a Neutral*, A. Colin, Paris, 1915. R. A. Reiss, *Kingdom of Serbia. Report upon the Atrocities committed by the Austro-Hungarian Army during the First Invasion of Serbia* (London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., LTD, 1916). Најдуже поглавље посвећено је страдањима цивила, стр. 30 – 146. Поједина Рајсова дела преведена су и на српски језик, али је њихово објављивање у савезничким државама имало изузетно велику моралну и политичку тежину.

³⁹ Види: B. M. Scianna, "Reporting Atrocities: Archibald Reiss in Serbia, 1914–1918", *The Journal of Slavic Military Studies*, 25:4 (2012), 596–617.

⁴⁰ Детаљан опис: В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 371–488.

месеци. Искуство у Балканским ратовима додатно је учврстило ово мишљење у Врховној команди. Српска војна стратегија примењивана у првим месецима рата остала је чисто дефанзивна, очекујући, исправно како се касније показало, да главни правац продора војске бечког ћесара неће доћи долином Саве већ преко реке Дрине из Босне и Херцеговине.⁴¹ Српски план био је заснован на претпоставци да смртоносни удари на аустроугарску војску могу бити задати тек пошто она продре дубоко у српску територију. Прва инвазија на Србију из источне Босне завршила се величанственом победом на планини Цер у августу 1914. године. Била је то прва савезничка победа у Првом светском рату. Друга инвазија у јесен 1914. била је, после почетних узмицања и тешких губитака, успешно одбијена у децембру када је ослобођен и закратко заузети Београд.⁴²

Два пробоја српских трупа у Аустро-Угарску, први у источну Босну све до Пала, и други у Срем, упркос подршци локалног српског и јужнословенског становништва, неславно су окончани: показало се да нису били довољно добро припремљени и да су били преамбициозни за ограничене ефективне могућности српске војске. Дефанзивна ратна стратегија била је делимично измењена како би се испратили политички циљеви. Претпоставка да ће рат трајати кратко, најдуже до почетка следеће, 1915. године, значајно је утицала је одређивање политичких и војних циљева Србије. Српски војни циљеви дефинисани су већ у раној фази рата.⁴³

Већ у септембру 1914. године Никола Пашић је позвао истакнуте српске интелектуалце у Ниш, како би направили нацрт српских ратних циљева, укључујући и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Када су интелектуалци питали Николу Пашића о послератним границама Србије, он је самоуверено указивао на карти линију: Марибор (Марбург) – Клагенфурт (Целовец) – Сегедин. Пашић је објашњавао да уколико Србија пропадне, да ће то учинити у добром друштву, у друштву сила Тројног

⁴¹ Hew Strachan, *The First World War. Vol. I: To Arms*, Oxford University Press, Oxford 2001, 335–347.

⁴² За победу на Церу генерал Степа Степановић је добио титулу војводе. Детаљан и вредан опис доноси: Crawford Price, *Serbia's Part in the War, vol. I, The Rampart against Pan-Germanism*, London 1918, 85–114; вид. такође, Naoumovitch & Desmazes, *Les victoires serbes en 1914*, Paris, 1928.

⁴³ D. Djordjevic, "Vojvoda Putnik. The Serbian High Command and Strategy in 1914", in: Béla K. Király

* Nandor Dreisziger, eds., *East Central European Society in the First World War*, 569–589. Boulder 1985, 569–585; *The Creation of Yugoslavia 1914–1918*, D. Djordjevic (ed.), Santa Barbara & Oxford, 1980.

споразума.⁴⁴ Идеју југословенског уједињења у Србији пригрлили су пре свега самостални радикали, друга највећа политичка странка у земљи. Утицајна група међународно признатих српских интелектуалаца снажно је подржавала југословенско уједињење у годинама уочи Првог светског рата (Стојан Новаковић, Јован Цвијић, Јован Скерлић, Јован М. Жујовић, Александар Белић), објашњавајући и правдајући потенцијално јединство блискошћу језика, културе и заједничким етничким коренима, док је Хрватско-српска коалиција, и у Хрватској и Славонији (угарски део монархије) и у Далмацији (аустријски део) у деценији која је претходила Великом рату, заједно са растућим југословенским осећањима међу омладином у Босни и Херцеговини, обезбеђивала значајну подршку југословенском покрету.⁴⁵

Пре 1914. године, културно јединство Југословена (Срба, Хрвата и Словенаца) промовисала је утицајна образована елита такође код Хрвата (Ватрослав Јагић, Томислав Маретић). Југословени су схваћени као „нација у настајању“ (Милан Марјановић, Шукрија Куртовић) која ће представљати синтезу Истока и Запада у словенској омладини. Стојан Новаковић, истакнути историчар и дипломата, предвидео је 1911. године да ће се будућа југословенска држава простирати од Сплита на западу до Суботице на северу, од Охридског језера на југу до Марибора на северу. Међу Хрватима главни носиоци југословенске идеологије биле су народне вође из Далмације, покрајине која се, за разлику од Хрватске и Славоније формираних унутар средњоевропског културног миљеа, развијала под утицајем медитеранског културног наслеђа, инспирисана Мацинијевим моделом уједињења око Пијемонта.⁴⁶

Кључну теоретску подлогу за југословенско уједињење изнео је географ Јован Цвијић. Динарске алпе, који покривају већину Црне Горе, Херцеговине, Босне, Далмације и хрватско приобаље на Балкану, Цвијић је означио као специфичну геополитичку целину где се образовала сродна, скоро јединствена етничка структура, јер је због бројних миграција у прошлости дошло до мешања Срба и Хрвата који су, у многим аспектима, формирали сличне културне и цивилизацијске обрасце.

Југословенски програм, углавном културно зближавање (*rapprochement*) пре 1914. године, постао је суштински политички елемент ратних циљева Србије у Првом светском рату. Борба са Двојном мо-

⁴⁴ Панта М. Драшкић, *Моји мемоари*, Д. Т. Батаковић (прир.), СКЗ, Београд, 1990, 87.

⁴⁵ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, 80–112; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије 1914–1920*, 28–32.

⁴⁶ D. T. Bataković, *Yugoslavie. Nations, religions, idéologies*, 124–129.

нархијом сада је вођена с војном и политичком подршком сила Антанте и први пут је отворена могућност да се оствари југословенско јединство. И не само то, образовањем велике југословенске државе под српском династијом уклонило би за Србију сталну, непремостиву опасност коју је за њен суверенитет и опстанак као самосталне државе представљала Аустро-Угарска. Пашић је у циркулару дипломатским представништвима у иностранству 4. септембра 1914. истакао: „Србија треба да постане снажна југозападна словенска држава која ће такође укључивати Хрвате и Словенце“. Пашић је истакао да би само таква држава била у интересу „уништавања германске супериорности и њеног продора ка истоку“, само би таква држава могла да пружи отпор „свим комбинацијама чији је циљ да угрозе европски мир или да анулирају успех Савезничког оружја“.⁴⁷

После још једног војног успеха током друге аустроугарске офанзиве крајем 1914. године, самопоуздање и армије и владе Краљевине Србије је због успешне одбране домовине знатно порасло. Без обзира на то, упркос два победама свеукупна ситуација у Србији је била веома тешка: две кампање коштале су Србију 163 557 погинулих и рањених од укупно 250 000 војника, док је још 69 000 цивила настрадало од терора аустроугарских трупа.⁴⁸ Како је сведочио др Рудолф Арчибалд Рајс, познати криминолог из Лозане, аустроугарске трупе починиле су ужасне масакре у којима је страдало хиљаде цивила, укључујући старе, жене и децу у западној и централној Србији.⁴⁹ Око 600.000 интерно расељених Срба били су додатни терет за земљу која је успешно одбила две аустроугарске офанзиве, али су њена економија и пољопривреда биле уништене.

Српски ратни циљеви јавно су прокламовани после Колубарске битке у децембру 1914. године, узимајући у обзир одлучну победу нанету Двојној монархији, нестајућем царству које ће коначно на крају рата бити тотално побеђено од стране савезника. Поносна али и исцрпљена, Србија је, као и друге савезничке силе, очекивала брзо окон-

⁴⁷ М. Екмећ, „Serbian War Aims“ in: D. Djordjević, *The Creation of Yugoslavia 1914–1918*, 21–23; види и: Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 47–55.

⁴⁸ Архитекта српске контра-офанзиве у Колубарској бици (3–14. децембар 1914) генерал Живојин Мишић добио је титулу војводе. Видети: Д. Т. Батаковић & Н. Б. Поповић (ур), *Колубарска бишка*, Литера, Београд, 1989.

⁴⁹ R. A. Reiss, *Report upon the Atrocities Committed by the Austro-Hungarian Army during the First Invasion of Serbia*, London 1916, 30–146 (poglavље: „Massacres and Atrocities Perpetrated on Civilians“).

чање рата који је већ исцрпео главнину њених војних ефектива и привредних ресурса. Када је последњи хабзбуршки војник протеран са српске територије и из Београда који је ослобођен почетком децембра 1914 године, чинило се да је прави тренутак за прокламацију српских ратних циљева. У Нишу, ратној престоници Србије, нова коалициона влада на челу са Пашићем, укључујући и тврдо југословенски орјентисане самосталце, сазвала је Народну скупштину и 7. децембра 1914. године обзнањена је Нишка декларација. Уједињење Јужних Словена (Срба, Хрвата и Словенаца) из југословенских провинција Аустро-Угарске истакнуто је као крајњи српски ратни циљ.⁵⁰

Српске ратне циљеве подржавао је Југословенски одбор, који су у мају 1915. године у Паризу формирали српски, хрватски и словеначки политичари у емиграцији. Уз обилну финансијску подршку српске владе, водећи људи Југословенског одбора (Анте Трумбић, Франо Супило, Никола Стојановић, Хинко Хинковић) снажно су по савезничким престоницама заступали југословенску идеју. Нишка декларација није била само српска визија југословенског јединства, она је била и одговор на захтеве истакнутих појединаца Југословена, изгнаника из Хабзбуршке монархије, који су позивали на уједињење са Србијом и Црном Гором. Први манифест Југословенског одбора упућен савезничким владама 6. маја 1915. године позивао је на уједињење Јужних Словена, из свих југословенских провинција, и самим тим раздијање Двојне монархије.⁵¹

Југословенски конгрес, којим је председавао далматински писац Иво Ђипико, одржан је у Нишу у мају 1915. године. Конгрес је прихватио резолуцију која је позивала на „комплетно и неуништиво национално јединство Срба, Хрвата и Словенаца“. Српска влада је 1915. године послала групу водећих српских научника (Јован Цвијић, Александар Белић, Јован М. Жујовић, Павле Поповић, Љубомир Стојановић) у савезничке престонице са циљем да промовишу јединство Југословена. Тај српски предлог, који је подразумевао распад Аустро-Угарске, у раној фази Великог рата, није увек био добро примљен.⁵² Штавише, руска дипломатија се

⁵⁰ Драгослав Јанковић, „Нишка Декларација (Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914. године)“, *Историја XX века*, 10 (1969), 7–111.

⁵¹ [Le Comité yougoslave], *Le programme yougoslave: avec une carte*, Paris 1916; Dragovan Šepić, „Srpska vlada i počeci Jugoslavenskog odbora“, *Historijski zbornik*, vol XIII, Zagreb, 1960, 1–45.

⁵² Jovan Cvijić, „La pensée de la nation serbe“, *Revue hebdomadaire*, 10 avril 1915, 209–219; St. Novakovitch, „Problèmes Yougo-Slaves“, *La Revue de Paris*, 1er Septembre 1915; W. M. Petrovitch, *Serbia: her People, History and Aspirations*, London, 1915; Љ. Трговчевић, *нав.гело*, 35–54.

оштро противила уједињавању Срба са Хрватима и Словенцима, јер су се они снажно борили против руске армије на Источном фронту.⁵³

Пројекат уједињења Југословена суочио је Србију са непријатељством Италије: италијански ратни циљеви који су утемељени Лондонским уговором из априла 1915. године, отворили су велика спорења са Југословенским одбором и владом Краљевине Србије. Италији је уласком у блок сила Антанте требало да на крају рата припадну Далмација, јадранска острва и Истра, коју су Хрвати сматрали делом своје националне територије и делом будуће југословенске државе, са Србијом као Пијемонтом. Упркос првобитне усредсређености на разбијање Двојне монархије, прва шира акција Југословенског одбора била је снажна кампања против одредби Лондонског уговора склопљеног између сила Тројног споразума и Италије.⁵⁴

У овој раној фази рата, показало се да је захтев за распадом Аустро-Угарске био штетан за однос према српском цивилном становништву. Србија је, суочена са тројном офанзивом немачких, аустријских и бугарских трупа, окупирана крајем новембра 1915. године. Подељена на аустроугарску и бугарску зону, Србија је била суочена са систематским покушајима денационализације, праћеним систематским уништавањем културних добара, укључујући и похаре и уништавање културне баштине у библиотекама, архивима и манастирима. Поврх свега, терор аустроугарских и бугарских власти постепено се повећавао, укључујући и интернирање у логоре у Угарској, честа хапшења цивила и масовне егзекуције: само од августа до октобра 1916. године 16 500 хиљада Срба било је депортовано у логоре у Мађарској. У мају 1917. године већ је било 40 000 Срба у логорима у Двојној монархији. Масовне депортације, које нису заобилазиле ни децу, мотивисале су Ватикан да интервенише у Бечу против учесталог интернирања малолетног становништва. Депортације и честе егзекуције добиле су шире размере током и после Топличког устанка 1917. године, који је предводио Коста Војиновић: у окупаторским одмаздама страдало је је око 30 000 српских цивила.⁵⁵

⁵³ M. B. Petrović, "Russia's Role in the Creation of the Yugoslav State 1914–1918", у: D. Djordjevic (ed.), *The Creation of Yugoslavia 1914–1918*, 76.

⁵⁴ Vid. *Jugoslavenski odbor u Londonu u povodu 50-godišnjice osnivanja*, JAZU, Zagreb 1966; Gale Stokes, "The Role of the Yugoslav Committee in the Formation of Yugoslavia", in: D. Djordjevic (ed.), *The Creation of Yugoslavia 1914–1918*, 51–71.

⁵⁵ D. Djordjević, „Austro-Ugarski okupacioni režim u Srbiji i njegov slom 1918“, *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, JAZU, Zagreb 1969, 220–221; A. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, СКЗ, Београд, 1987.

***Бугарске ирејензије, силе Антанте
и српска кампања у Албанији 1915. године***

Покушаји сила Антанте да 1915. привуку Бугарску у свој табор изазвали су велики притисак на Краљевину Србију, уз захтеве да препусти већи део Македоније (спорни део из 1912) Бугарској. Заузврат, савезници су нудили компензације Краљевини Србији у Аустро-Угарској: Босну и Херцеговину, Славонију, Бачку, северну Албанију и већи део Далмације, све до луке Сплит. Сви ови предлози били су одбачени: Никола Пашић је осовину Морава-Вардар сматрао кључном за одржавање српског утицаја и равнотежу снага на Балкану, која би била угрожена сваким додатним увећавањем Бугарске. Влада Краљевине Србије била је, такође, уверена да ће се Бугарска удружити са Централним силама, које су могле да Софији понуде знатно више територија него савезници.⁵⁶

Краљевина Србија је, једновременно, водила необјављени рат на граници са Албанијом: све чешћи упади албанских паравојних формација, које су обучавали турски официри и које је финансирала Аустро-Угарска, имали су за циљ да подстакну велики устанак Арбанаса унутар српске територије. Пашић је послао 23 000 војника у Албанију као вид подршке Есад-паши Топтанију, једином савезнику Србије у овој традиционално непријатељској средини. Есад паша је склопио два тајна уговора о тесној политичкој сарадњи са српском владом у Нишу 1914. и у Тирани 1915, док је упоредо, балансирајући између Србије и Италије, подржавао силе Антанте. Уз српску војну помоћ Есад-паша је поразио одреде побуњеника наклањене Централним силама и поново успоставио своју власт над средишњом Албанијом са седиштем у Драчу. Војна подршка Есад-паши била је храбра политичка одлука Пашића: упркос противљењу савезничких сила, српска интервенција у Албанији показала се потпуно оправданом свега неколико месеци касније, током повлачења кроз Албанију.⁵⁷

Иако је српски фронт са Аустро-Угарском био тих скоро годину дана после српске победе на Колубари у децембру 1914, војна и економска исцрпљеност Србије изазвана и ратним злочинима и харањем аустроугарских трупа у западној и централној Србији, довело је почетком 1915. године до епидемије тифуса. Од укупно 400 000 заражених, епидемија је однела животе око 100 000 војника и цивила и тако је знатно ослабила српске од-

⁵⁶ D. T. Bataković (dir.), *Histoire du peuple serbe*, 272–273.

⁵⁷ D. T. Bataković, "Essad Pasha Toptani and Serbian Government", in: *Serbs and Albanians in the 20th Century*, A. Mitrović (ed.), Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade, 1991, 57–78.

брамбене капацитете.⁵⁸ Различите гласине и предлози који су долазили из аустро-немачких кругова о условима сепаратног мира са Србијом, Пашић, који је веровао у крајњу победу Антанте, одлучно је одбацивао.⁵⁹

Трећа војна кампања 1915–1916 војни њораз и изјнансјво

Зауостављена на Марни и приморана да се окрене ровоском начину ратовања, немачка врховна команда је одабрала да се тада позабави са мањим фронтом, српским. После два понижавајућа пораза које су доживеле бројно надмоћније аустроугарске трупе, Немачка је преузела команду над новом војном кампањом против Србије. Одложена због офанзиве против Руса у Галицији, офанзива против Србије припремана је од краја августа 1915. године. Бугарска се коначно прикључила Централним силама и 22. септембра наредила је општу мобилизацију. Наступајућа офанзива добијала је јасне обресе: немачки напад са севера долином Мораве под командом генерала Макензена; аустроугарски напад преко Дрине са запада; бугарско продирање у долину Вардара са истока, како би се пресекла јужна одступница српској војсци. Силе Антанте су одбијале предлоге војводе Путника и премијера Пашића да превентивним ударом неутралишу Бугарску. Србија није била у стању да се бори на два фронта, укупно дужа од хиљаду километара.

Још од 1913. године Грчка је била у дефанзивном савезу са Србијом против бугарске агресије, био је то једини српски савезник на Балкану поред Црне Горе. Грчки председник владе Елефтериос Венизелос тражио је да 150 000 савезничких војника са Блиског истока буде пребачено у Солун и наредио је мобилизацију грчких оружаних снага дан после бугарске мобилизације. Савезничке трупе почеле су да се искрцавају у Солуну 5. октобра 1915. године. Краљ Константин, кајзеров зет, недвосмислено наклоњен Немачкој, одговорио је сменом Венизелоса. Нова прогерманска грчка влада одбацила је очајничке позиве Србије да се поштују чланови савезничког уговора из 1913. године против Бугарске.⁶⁰

Аустро-немачка офанзива на Србију започела је 5. октобра 1915. године, а бугарски напад са истока уследио је два дана касније. За офанзиву против Србије, на хиљаду километара дугом фронту, била су ангажована три немачка и три аустро-угарска корпуса, који су прешли Саву у Београду, и две бугарске армије које су се пробијале ка Нишу и Скопљу.

⁵⁸ Види поглавља о Србији 1915. године у: John Reed, *The War in Eastern Europe*, New York, 1916, 22–96.

⁵⁹ Ђ. Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 79–82.

⁶⁰ D. T. Bataković, "Serbia and Greece in the First World War. An Overview", 59–80.

Београд, жестоко нападнут, напуштен је тек после херојске одбране. План српског генералштаба био је да се војска повлачи преко линије Ниш-Скопље-Солун и да се у Солуну српске снаге придруже савезничким трупама под командом генерала Сараја. Пад Венизелосове владе и споро искрцавање савезничких трупа осујетили су успешну реализацију српских војних планова.⁶¹

Већ 16. октобра, витална комуникациона линија, железничка пруга Ниш-Скопље, била је пресечена брзим напредовањем бугарских трупа. Покушај српске армије (18–20. новембар) да се пробије линија бугарских трупа код Качаника и да се напредује ка Скопљу, завршио се неуспешно. Стратешки план постепеног повлачења према савезницима у Солуну коначно је пропао када је генерал Сарај успоравао напредак француских снага дубље у српску Македонију где је требало да се сусретне са српским трупама. Војвода Мишић предлагао је концентрацију трупа на Косову и одлучан сукоб са комбинованим аустро-немачко-бугарским снагама. Његов предлог, међутим, није био прихваћен: уместо тога, 25. новембра 1915. године, Врховна команда наредила је повлачење преко Албаније.

Војска у повлачењу променила је правац и кренула ка Скадру и ка Светом Јовану Медовском. Бранећи западно крило српске војске у повлачењу, 7. јануара 1916. године, црногорска армија је нанела тежак пораз аустро-немачким трупама код Мојковца, али није могла да издржи нови напад. Скупштина Црне Горе одлучила је да прати српски пример, да крене у изгнанство без предаје. Ипак, краљ Никола, сломљен и деморалисан, прешао је у Италију почетком 1916, а Црна Гора је после пада Ловћена била приморана да потпише капитулацију.⁶²

Други правац повлачења српских трупа одвијао се из правца Призрена. Пружајући жесток отпор и уз повремене контранападе, српска одступница је обезбедила сигурно повлачење највећег дела армије и масе цивила избеглица ка Косову Пољу, и даље ка граници са Албанијом западно од Призрена. Једина сигурна област за српске трупе у повлачењу били су простори под контролом Есад-паше у Драчу и у његовој широј залеђини у северној и централној Албанији. Према почетном плану Врховне команде, у Албанији, под заштитом Есад-паше, српске трупе су требале да се поново прикупе, регрупишу и да се снабдеју неопходним материјалом који су савезници требало да допреме морем.⁶³

⁶¹ Видети: С. Е. Ј. Fryer, *The Destruction of Serbia in 1915*, Boulder & New York, 1997, 74–93.

⁶² Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом светском рату 1914–1918*, 152–167.

⁶³ Свеобухватну анализу нуди: Живко Павловић, *Рајн Србије и Црне Горе са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Научно дело, Београд, 1974; Ђоко Трипковић, *Српска рајина драма 1915–1916*, Београд, 2001.

Убрзо се показало да је српски план за реорганизацију у Албанији неостварив, и на иницијативу Француске, а после инсистирања руског цара, почели су да се праве планови за евакуацију српске војске савезничким бродовима. Тежак терен и оштри зимски услови приморали су српску армију да уништи целокупно тешко наоружање, укључујући француске топове, и да пређе у Албанију само са ручним оружјем. Велике потешкоће током преласка Албаније, које је спроведено без неопходних припрема, уз недостатак хране и топле одеће и обуће у суровим зимским условима, запамћене су као „Албанска голгота“. У другој половини новембра и почетком децембра 1915. године целокупна армија и значајан део цивила, измучених глађу и зимом, прешли су преко снегом окованих албанских планина и замрзнутих река.⁶⁴ Изван области које је контролисао Есад-паша трпели су и изненадне нападе непријатељских албанских племена. Услед италијанског ометања, изнурени Срби морали су да стигну све до јужне албанске луке Валоне, где су их чекали француски бродови са циљем да их пребаце на сигурно одредиште.⁶⁵

„Албанска голгота“, епско повлачење српске војске и бројних цивила преко завејаних албанских планина, запамћено је као највећа катастрофа у модерној историји Србије. Можда најтежи део пута био је усиљени марш од Драча до Валоне, када су војници путем умирали од глади и исцрпљености. Почетно процењен на 140 000, број настрадалих, несталих и рањених током повлачења порастао је, званично, на 247 887 умрлих, рањених и несталих Срба.

Евакуација српске војске из лука у Скадру, Драчу, Валони и из Светог Јована Медовског ка Крфу, спроведена је уз помоћ 45 италијанских, 35 француских и 11 британских пароброда, уз 1159 пловидби. Била је то „највећа поморска евакуација у историји до Денкерка“.⁶⁶ Српска војска, влада и две трећине Народне скупштине, укупно 151 828 војника и цивила, који су преживели тешке зимске услове и нападе арбанашких племена током „Албанске голготе“, били су постепено пребацивани на Крф почетком 1916, док је један мањи део, укупно 11 214 људи, био пребачен у француску базу у Бизерти.⁶⁷ Међу њима је било око 2000 до-

⁶⁴ Jon Clinton Adams, *Flight in Winter*, Princeton University Press, Princeton, 1942, 151–197.

⁶⁵ Fortier Jones, *With Serbia into Exile. An American's Adventures with the Army that cannot die*, Century & Co., New York 1916, 351–391; Вид. обавезно и: Henry Barby, *Épopée serbe. Agonie d'un peuple*, Berger Levrault, Paris, 1916.

⁶⁶ Martin Gilbert, *First World War*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1995, 209.

⁶⁷ У богатој литератури која сведочи о српском повлачењу важна сведочења садрже: Ferri-Pisani, *Le drame serbe*, Perrin, Paris, 1916; Аугусте Бопе, *A la suite du gouvernement serbe de Nich à Corfou*, Bossard, Paris, 1917.

дровољаца из црногорске армије која се предала после што је помогла српско повлачење преко Албаније.

Упркос топлој и пријатељској добродошлицы Грка на Крфу и великим напорима Француза који су били задужени за опоравак српске војске, покошени тифусом и другим болестима, изморени глађу, Срби су умирали у хиљадама током првих недеља боравка на острву.⁶⁸ Заражени су пребацивани на оближње острво Видо, како би били изоловани од оних који су остали на Крфу. Најмање 7 000 српских војника умрло је на острву Видо, од којих је већина сахрањена у Јонском мору, које је међу Србима, по поеми Милутина Бојића, постало познато као „Плава гробница“.⁶⁹ На Крфу, где су десетине хиљада војника првобитно умирале од глади и болести, српска војска старањем француске војне и медицинске мисије била је постепено опорављена, опремљена новим наоружањем и организована у три армије са шест пешадијских и једном коњичком дивизијом.⁷⁰

Од средине априла до краја маја 1916. године, потпуно опремљена српска војска, са 6 025 официра и 124 190 војника, пребачена је са пет борбених и 45 транспортних бродова са Крфа до Солунског фронта где се придружила савезничкој војсци. После кратке обуке, српске трупе су већ у августу 1916. године биле ангажоване на линији фронта, на месту предратне српско-грчке границе, где су деловале под врховном командом француског генерала Мориса Сараја. Њихов долазак дао је нову енергију савезничкој команди да планира и да изврши офанзиву на фронту. После почетних потешкоћа, прва победа српских трупа извојевана је код Горничева: битка је вођена од 11. до 17. септембра 1916. године. Након жестоких борби Дринске дивизије са бугарским трупама, на важној стратешкој тачци унутар српске територије на врху Кајмакчалан (2525мнв), отворио се простор за пробој ка области Битоља, која је тада повраћена.

Након наредних војних успеха, заједничког француско-српског освајања Битоља 19. новембра 1916. године, генерал Сарај одао је признање напорима српских трупа у свом *Ordre Général aux Armées Alliées*: „Срби, били сте први који сте пробили пут. Били сте први који сте видели не-

⁶⁸ Види још о опоравку и реорганизацији на Крфу у: Lieutenant-Colonel de Ripert d'Alauzier, *Une drame historique. La résurrection de l'armée serbe. Albanie – Corfou (1915 – 1916)*, Payot, Paris, 1923.

⁶⁹ Више од десет хиљада мртвих војника сахрањено је на острву Видо, „Острву смрти“, док су друге жртве глади и болести, око 7 000, сахрањивани у мору неколико километара далеко од Крфа.

⁷⁰ М. Larcher, *La Grande Guerre dans les Balkans. Direction de la guerre*, Payot, Paris, 1929, 119–120, Р. Орачић, *Le front de Salonique*, 46–47.

пријатеље како беже и ваш заједнички учинак довео је до освајања Битоља.⁷¹ Међутим, услед жестоке балканске зиме победа није могла бити искоришћена и Сарај је све операције обуставио 11. децембра 1917. године.

Упркос званичним похвалама цена победе је за Србе била веома висока. Услед лоше тактике претходне офанзиве, 1 209 српских официра и 31 432 војника било је убијено, рањено или заробљено. Настало је и велико незадовољство савезничком командом која је стално игнорисала захтеве српске војске да буде консултована о свим стратешким питањима, а велики губици учинили су српско незадовољство још видљивијим.

Српска војска и њеној Солунској фронти 1918. године

Већ од марта 1917. године српска војска била је реорганизована у две армије: Прву (која се састојала од Моравске, Дринске, Дунавске и Коњичке дивизије) којом је командовао војвода Живојин Мишић и која је била задужена за двадесет километара фронта од Сокола до Црне реке, док је Друга српска армија (састављена од Шумадијске, Тимочке и Вардарске дивизије) под командом војводе Степе Степановића покривала 35км фронта од Сокола до Фужана и која је на веома тешком терену вршила мање операције против добро позиционираних бугарских трупа, са малим стратешким успехом али са великим губицима. Српска војска је 1917. године изгубила 156 официра и 4075 војника.

И генерал Сарај и његов наследник генерал Гијома, који је преузео команду у децембру 1917. године, нису били ради да прихвате српски предлог савезничкој команди од 20. септембра 1917. године, да се на линији Ветерник–Добро Поље–Сокол спроведе општа офанзива с циљем да се бугарски фронт разбије на два дела и тако изведе кључни продор у непријатељску позадину. Тек кад је команда над савезничким контингентом у Солуну поверена генералу Франше д'Еспереу у јуну 1918. године су предлози српске врховне команде озбиљно размотрени и потом прихваћени и одобрени од стране маршала Фоша.⁷² На фронт су стигла и свежа појачања, која су учинила још интензивнијим припреме за офанзиву.

Кључна офанзива на фронту код Доброг Поља, према српским предлозима из 1917. године, планирана је за средину септембра 1918. године. Поред генерала Франше д'Еспереа, кључни креатор офанзиве био је војвода Живојин Мишић, који је преузео дужност начелника штаба

⁷¹ M. Sarrail, *Mon commandement en Orient (1916–1918)*, Flammarion, Paris 1920, 182.

⁷² M. Larcher, *La Grande Guerre dans les Balkans. Direction de la guerre*, 230, 284.

Врховне команде, док је генерал Петар Бојовић преузео команду над Првом армијом; Другом армијом командовао је војвода Степа Степановић. Последњи детаљи офанзиве договорени су током посете генерала Франше д'Еспереа српској Врховној команди на Кајмакчалану, два дана пре офанзиве. Српске јединице, састављене од око 150 000 људи (укључујући и Југословенску добровољачку дивизију) биле су подржане са две француске дивизије.⁷³ Генерал Франше д'Еспере концентрисао је на 33 км дугој линији фронта три пута више трупа и топова него што је непријатељ очекивао.

После дугих припрема, 14. септембра 1918. године интензивни артиљеријски бараж на непријатељске линије означио је почетак последње офанзиве која је започела у рану зору 15. септембра. За прва 24 часа српске трупе (Шумадијска дивизија Друге армије) на линији Ветерник-Добро Поље била је успешна у пробијању непријатељских ровова.⁷⁴ Након жестоких борби 17. септембра, Друга српска армија, подржана са две француске дивизије, пробила се кроз бугарске линије после битке код Могленице и напредујући 25 км пресекла је на два дела разбијени бугарски фронт. Само шест дана после почетка офанзиве српске трупе стигле су до реке Вардар, пресекле су железничке линије и заузеле су село Градско, стратешки важну тачку за снабдевање непријатељских трупа.⁷⁵

Бугарске и немачке трупе биле су у повлачењу, док су веома мотивисане српске трупе, после три године чекања на коначну офанзиву која ће их вратити кући, наставиле да јуре непријатеља заједно са француским савезницима.⁷⁶ Прва српска армија је напредовала према линији Велес–Куманово–Ниш и имала је за циљ Београд, док је Друга српска армија кренула ка Штипу и према Софији. Бугарска одбрана се потпуно распала, а њени команданти су затражили примирје. Немачки кајзер Вилхелм II био је изненађен исходом савезничке офанзиве и примирјем

⁷³ Већину добровољаца у Југословенској дивизији чинили су Срби из Црне Горе, Босне, Херцеговине, Хрватске, Војводине и Далмације, а знатан део су били и српски добровољци који су дошли из Русије, САД и Јужне Америке, а само неколико процената у дивизији снаге од око 20 000 људи били су Хрвати и Словенци. Међутим, због ратних циљева Србије и жеље да се формира јединствена југословенска држава, што је потврђено и Крфском декларацијом, дивизија која се састојала углавном од Срба, названа је Југословенском. Н. Б. Поповић ур: *Југословенски добровољци 1914–1918*. Зборник докумената, Београд, 1980.

⁷⁴ Colonel Bujac, «L'Armée serbe dans l'offensive de septembre 1918, *L'Armée d'Orient vu à 15 ans de distance*, Revue des Balkans» Paris, 1932, 91–98.

⁷⁵ Général D. S. Kalafatovitch, «L'Armée serbe dans la campagne d'Orient»; *L'Armée d'Orient vu à 15 ans de distance*, 67–71. Више о српском учешћу у офанзиви види у: П. Опачић, *Солунска офанзива 1918*, Народна књига, Београд, 1980.

⁷⁶ Од укупно 9 303 српска војника који су настрадали током Солунске офанзиве 1918. године, 7 565 је сахрањено на Српском војничком гробљу у Солуну (Зејтинлик), заједно са војницима других савезничких армија. Р. Орачић, *Le front de Salonique*, passim.

који су Бугари потписали у Солуну. У телеграму упућном лично краљу Фердинанду нагласио је: „Срамота, 62 000 српских војника одлучило је исход рата!“⁷⁷

За 46 дана од почетка Солунске офанзиве, српске трупе, подржане од стране *Armée Française d'Orient*, успеле су да упркос сталним борбама са непријатељем продру 600 км, да стигну до обала Саве и Дунава, и 1. новембра 1918. године ослободе Београд. После обнове српске независности, победничке трупе, на позив локалних националних савета, прешле су Дрину, Саву и Дунав и ушле су у Босну и Херцеговину, Војводину и Хрватску-Славонију, кретале су се према далматинској обали и ка Словенији на северозападу, док су заједно са Французима на југозападном фронту повратиле Косово и ослободиле Црну Гору.

Никола Пашић сматрао је да ширем уједињењу треба да претходи уједињење српских земаља, које би онда, као посебна целина, ушле у заједничку државу са Словенцима и Хрватима. После ослобођења Србије уследили су плебисцитарни покрети у Војводини и Краљевини Црној Гори, који су ишли у сусрет Пашићевој идеји да се претходно „кочићима“ омеђи све што је српско. Док је у Новом Саду 24. новембра било проглашено неопозиво сједињење Војводине са Краљевином Србијом, два дана касније на Подгоричкој скупштини у Црној Гори изгласано је, поново на плебисцитаран начин, свргавање династије Петровић-Његош и сједињење Црне Горе са Србијом. Упркос многим примедбама да је Подгоричка скупштина била састављена углавном од народних представника наклонених уједињењу, био је то најшири демократски искорак Црне Горе до 1918. године. Упоредо с тим уследила су појединачна проглашења сједињења округа у Босни и Херцеговини са Србијом: до почетка децембра, 42 од 54 округа изгласало је сједињење са Србијом, а ланац ујединитељског изјашњавања престао је тек кад се и у БиХ сазнало да је 1. децембра у Београду проглашено стварање заједничке државе.

Првог децембра 1918. године, нова Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца под владарском кућом Карађорђевића свечано је била проглашена у Београду. Ратни циљ Србије из децембра 1914. био је остварен, али су политички неспоразуми и нерешени међунационални односи, као дугорочно обележје југословенске државе, у знатној мери, обесмислили огромне војне жртве и страдање цивила Краљевине Србије у Првом светском рату.⁷⁸

⁷⁷ Број српских војника односи се на Другу армију. Цитат према: D. T. Bataković, *Yugoslavia. Nations, religions, ideologies*, 136.

⁷⁸ D. T. Bataković, “Frustrated Nationalism in Yugoslavia: From Liberal to Communist Solution”, *Serbian Studies. The North American Journal for Serbian Studies*, 11:2, Washington D.C. 1997, 67–85.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Библиографија

- Adams, Jon Clinton. *Flight in Winter*. Princeton: Princeton University Press, 1942.
- Lieutenant-Colonel de Ripert d'Alauzier, *Un drame historique. La résurrection de l'armée serbe. Albanie – Corfou (1915 – 1916)*. Paris : Payot, 1923.
- Adler, Jasna. *L'union forcée: la Croatie et la création de l'Etat yougoslave 1918*. Paris: Georg, 1997.
- Barby, Henry. *Les victoires serbes*. Paris: B. Grasset, 1913.
- Barby, Henry. *Épopée serbe. Agonie d'un peuple*, Paris: Berger Levrault, 1916.
- Bataković , Dušan T. “Les Serbes face à la bataille de Verdun (Les relations militaires franco-serbes 1914–1916) ”, 1916–2006 *Verdun sous le regard du monde* Actes du colloque, 14–18 Editions, Paris 2006, 251–268.
- Bataković, Dušan T. “Serbia and Greece in the First World War. An Overview“, *Balkan Studies*, 45:1 (2004), 59–80.
- Bataković, Dušan T. “The Balkan Piedmont. Serbia and the Yugoslav Question“, *Dialogue*, Paris, № 10 (1994), 25–73.
- Bataković, Dušan T. *Yougoslavie. Nations, religions, idéologies* Lausanne, L'Age d'Homme, 1994.
- Bataković, Dušan T. (dir.) *Histoire du peuple serbe*. Lausanne: L'Age d'Homme, 2005.
- Bataković, Dušan T. “Prelude to Sarajevo. The Serbian Question in Bosnia and Herzegovina, 1878–1914“, *Balkanica*, XXVII (1996), 117–155.
- Bataković, Dušan T. “La Main noire (1911–1917): l'armée serbe entre démocratie et autoritarisme“, *Revue d'histoire diplomatique*, n° 2, Paris 1998, 94–144.
- Bataković, Dušan T. “Storm over Serbia: The Rivalry between Civilian and Military Authorities (1911–1914)“, *Balkanica*, XLIV (2013), 307–356.
- Батаковић, Душан Т – Поповић, Никола Б. (ур). *Колубарска биџика*. Београд: Литера, 1989.
- Bataković, Dušan T. “Essad Pasha Toptani and Serbian Government“, у: *Serbs and Albanians in the 20th Century*, A. Mitrović (ed.). Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, 1991, 57–78.
- Bataković, Dušan T. “Frustrated Nationalism in Yugoslavia: From Liberal to Communist Solution“, *Serbian Studies. The North American Journal for Serbian Studies*, 11:2, Washington D.C. 1997, 67–85.
- Bogdanov, Vaso; Čulinović, Ferdo; Kostrenčić, Marko (yp). *Jugoslavenski odbor u Londonu u povodu 50-godišnjice osnivanja*. Zagreb: JAZU, 1966.
- Boppe, Auguste. *A la suite du gouvernement serbe de Nich à Corfou*. Paris: Bossard, 1917.
- Bridge, Francis Roy. *The Habsburg Monarchy among the Great Powers, 1815–1918*. New York, Oxford & Munich: Berg, 1990.
- Colonel Bujac, “L'Armée serbe dans l'offensive de septembre 1918, *L'Armée d'Orient vu à 15 ans de distance*, *Revue des Balkans*“, Paris 1932, 91–98.

- Clark, Christopher. *The Sleepwalker. How Europe went to War in 1914*. London: Allen Lane, Penguin Books, 2012.
- Chéradame, André. *L'Europe et la question d'Autriche au seuil du XXe siècle*. Paris: Plon-Nourrit, 1903.
- Gravier, Gaston. "L'émancipation économique de la Serbie", *Bulletin de la Société de Géographie commerciale de Paris*, vol. 33, n° 6 (juin 1911), 417–431.
- Gravier, Gaston. "Le développement économique de la Serbie", *Annales de Géographie*, vol. 21, n° 115 (1912), 50–56.
- Gumz, Jonathan. *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*. Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2009.
- Dragnich, Alex. "King Peter I. Culmination of Serbia's Struggle for Parliamentary Government". *East European Quarterly*, vol. 4, No. 2 (1970).
- Драшкић, Панта. *Моји мемоари*. Д. Т. Батаковић (прир.), Београд: СКЗ, 1990.
- De Lanux, Pierre. *La Yougoslavie. La France et les Serbes*. Paris: Payot et Cie, 1916.
- Dedijer, Vladimir. *Road to Sarajevo*. London: The MacGibbon & Kee Ltd, 1967.
- Дедијер, Владимир. *Сарајево 1914*. Београд: Просвета, 1966.
- Djordjevic, Dimitrije (ed.) *The Creation of Yugoslavia 1914–1918*, Santa Barbara & Oxford: Clio Books, 1980.
- Djordjevic, Dimitrije. "The Serbs as an integrating and disintegrating Factor", *Austrian History Yearbook*, vol. 3, Pt. 2 (1967), 72–82.
- Djordjevic, Dimitrije. „Austro-Ugarski okupacioni režim u Srbiji i njegov slom 1918“, *Научни skup u povodu 50-godišnjice rapada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslavenske države*, JAZU, Zagreb 1969.
- Екмечић, Милорад. *Ратни циљеви Србије*. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.
- Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. II, Београд: Просвета, 1989.
- Живановић, Милан Ж. *Пуковник Ајис. Солунски процес 1917. године*. Београд: Издање аутора, 1955.
- Живојиновић, Драгољуб Р. *Америка, Италија и постанак Југославије 1917 – 1919*. Београд: Научна књига, 1970.
- Живојиновић, Драгољуб Р. *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1918–1920*. Београд: Нолит, 1977.
- Јанковић, Драгослав. *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*. Београд: Савремена администрација, 1967.
- Јанковић, Драгослав. *Србија и југословенско питање*. Београд: Институт за савремену историју, 1973.
- Јанковић, Драгослав. „Нишка Декларација (Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914. године)“, *Историја XX века*, 10 (1969), 7–111.
- Jaray, Gabriel Louis. *Chez les Serbes, Notes de voyage*. Paris: Bureau des Questions diplomatiques et coloniales, 1906.

- Јовановић, Јован М. *Одговорности Србије за Светски Рајх*. Београд: Коларчева задужбина, 1927.
- Јовановић, Јован М. *Съварање заједничке државе Срба, Хрваџа и Словеџа I – IV*. Београд: Српска књижевна задруга, 1928–1930.
- Јовановић, Јован М. *Борба за народно уједињење 1914–1918*. Београд: Геца Кон, 1938.
- Joël, Elisabet. “Les intellectuels françaises et la Serbie à la veille de la Première Guerre mondiale”, у: *La France et la Serbie de Congrès de Berlin à la crise de juillet 1914*. Actes du Colloque franco-serbe de Strasbourg (décembre 1996), *Revue d'Europe Centrale*, t. VII, no. 1, Strasbourg 1999, 115–126.
- Jones, Fortier. *With Serbia into Exile. An American's Adventures with the Army that cannot die*. New York: The Century Co., 1916.
- Général D. S. Kalafatovitch, „L'Armée serbe dans la campagne d'Orient“; *L'Armée d'Orient vu à 15 ans de distance*, *Revue des Balkans*“, Paris 1932.
- M. Gilbert, *First World War*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1995.
- Keegan, John. *The First World War*. London: Hutchinson, 1998.
- Kovač, Miro. *La France, la création du royaume “yougoslave” et la question croate 1914–1929*. Bern-Berlin- Bruxelles: Peter Lang, 2001.
- Krizman, Bogdan. *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*. Zagreb: Globus, 1989.
- Larcher, Murice. *La Grande Guerre dans les Balkans. Direction de la guerre*. Paris: Payot, 1929.
- Leger, Louis. *Souvenirs d'un slavophile (1863–1897)*. Paris: Librairie Hachette, 1905.
- Leger, Louis. *Serbes Croates et Bulgares. Études historiques, politiques et littéraires*. Paris: Maisonneuve, 1913.
- MacMillan, Margaret. *The War that Ended Peace. How Europe Abandoned Peace for the First World War*. London: Profile Books, 2013.
- McMeekin Sean. *The Russian Origins of the First World War*, Cambridge Mass. & London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011.
- McMeekin, Sean. *July 1914: Countdown to War*. New York: Basic Books, 2013.
- Mitrović, Andrej. *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1914*. Београд: Nolit, 1981.
- Mitrović, Andrej. *Serbia's Great War*. London: Hurst & Co, 2007.
- Митровић, Андреј. *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*. Београд: СКЗ, 1987.
- Muzet, Alphonse. *Aux pays balkaniques. Monténégro, Serbie, Bulgarie*. Paris: Pierre Roget et Cie, 1912.
- Naoumovitch, Branko; Desmazes. *Les victoires serbes en 1914*. Paris: Berger-Levrault, 1928.
- Novakovitch, Stoyan. “Problèmes Yougo-Slaves“, *La Revue de Paris*, 1er Septembre 1915.
- Нешковић, Боровоје. *Истџина о Солунском љроцесу*. Београд: Просвета, 1953.
- Орачић, Petar. *Le front de Salonique*. Belgrade: Jugoslovenska revija, 1979.

- Опачић, Петар. *Солунска офанзива 1918*. Београд: Народна књига, 1980.
- Pélissier, Jean. *Dix mois de guerre dans les Balkans*. Paris: Perrin, 1914.
- Pavlović, Srdja. *Balkan Anschluss: the Annexation of Montenegro and the Creation of the common South Slavic State*. West Lafayette: Purdue University Press, 2008.
- Pavlović, Vojislav. "La mémoire et l'identité nationale : la mémoire de la Grande Guerre en Serbie"; *Guerres mondiales et conflits contemporains*, no 228 (2007), 51–60.
- Павловић, Живко. *Рај Црдије и Црне Горе са Аустиро-Угарском, Немачком и Бујарском 1915. године*. Београд: Научно дело, 1974.
- Petrovich, Michael Boro. *History of Modern Serbia 1804–1918*, vol. II. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1976.
- Поповић, Никола Б. *Односи Срдије и Русије у Првом светском рату*. Београд: Институт за савремену историју, 1971.
- Поповић Никола Б. (ур). *Југословенски добровољци 1914–1918*. Зборник докумената, Београд 1980.
- Price, Crawford. *Serbia's Part in the War, vol. I, The Rampart against Pan-Germanism*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent, 1918.
- Ракочевић, Новица. *Црна Гора у Првом светском рату 1914–1918*. Титоград: Историјски институт, 1969.
- Ракочевић, Новица. *Односи Црне Горе и Срдије 1903–1918*. Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1981.
- Reed, John. *The War in Eastern Europe*. New York: Scribner, 1916.
- Reiss, Rudolph Archibald. *How Austria-Hungary waged War in Serbia: Personal Investigations of a Neutral*. Paris: A. Colin, 1915.
- Reiss, Rudolph Archibald. *Kingdom of Serbia. Report upon the Atrocities committed by the Austro-Hungarian Army during the First Invasion of Serbia*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co. LTD, 1916.
- Sarrail, Maurice. *Mon commandement en Orient (1916–1918)*. Paris: Ernest Flammarion, 1920.
- Скоко, Саво; Опачић, Петар. *Војвода Свјетозар Свјетозаровић у рајонима Срдије*, књ. I-II. Београд: БИГЗ, 1985.
- Скоко, Саво. *Војвода Радомир Пушник*, књ. I-II. Београд: БИГЗ, 1985.
- Stanković, Đorđe Đ. *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1984.
- Станковић, Ђорђе Ђ. *Никола Пашић и југословенско уједињање*, књ. I-II. Београд: БИГЗ, 1985.
- Scianna, Bastian Matteo. "Reporting Atrocities: Archibald Reiss in Serbia, 1914–1918", *The Journal of Slavic Military Studies*, 25:4 (2012), 596–617.
- Strachan, Hew. *The Outbreak of the First World War*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Strachan, Hew. *The First World War. Vol. I: To Arms*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

- Томић, Јован. *Јуџославија у емиграцији. Писма и белешке из 1917*. Београд: Без издавача, 1921.
- Трипковић, Ђоко. *Српска рајина драма 1915–1916*. Београд: Институт за савремену историју, 2001.
- Трговчевић, Љубинка. *Научници Србије и стварање јуџословенске државе 1914–1920*. Београд: СКЗ, 1986.
- Ferri-Pisani, Camille Auguste Anatole. *Le drame serbe*. Paris: Perrin, 1916.
- Fryer E. J, Charles. *The Destruction of Serbia in 1915*. Boulder & New York: Columbia University Press, 1997.
- Hoijer, Olof. *Le comte d'Aehrenthal et la politique de violence* Plon. Paris: Plon-Nourrit et Cie, 1922.
- Цвијић, Јован. *L'Annexion de la Bosnie et la question serbe*. Paris: Hachette et Cie, 1909.
- Цвијић, Јован. "La pensée de la nation serbe", *Revue hebdomadaire*, 10 avril 1915, 209–219.
- Ђоровић, Владимир. *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*. Београд: Библиотека града Београда, 1992.
- Ђоровић, Владимир. *Црна књиџа. Папиње Срба Босне и Херцеговине за време Свејској рајина 1914–1918*. Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1920.
- Ѕеџић, Dragovan. *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918*. Zagreb: Školska knjiga, 1970.
- Ѕеџић, Dragovan. „Srpska vlada i počeci Jugoslavenskog odbora“, *Historijski zbornik*, vol XIII, Zagreb 1960, 1–45.
- Штрандман, Василиј. *Балканске усјомене*. Беорад: Жагор, 2009.

Dušan T. Bataković, Ph.D.

Institute for Balkan Studies Serbian Academy of Sciences and Arts,
Belgrade, Serbia

Serbia in the First World War: Challenges, Sufferings, outcomes

Summary: The recent revisionist claims that Serbia, along with Russia bears a main responsibility for the outbreak of the Great War is completely unfounded. Openly biased and often misleading assessment of Serbia's role prior to 1914 is offered by Christopher Clark (*The Sleepwalker. How Europe went to War in 1914*). Viewing Serbia's political ambitions as extremely nationalistic, Clark as well as Margaret MacMillan (*The War that Ended Peace. How Europe Abandoned Peace for the First World War*), Sean McMeekin (*July 1914: Countdown to War*) among others, completely neglects Serbia's role as an attractive role-model of democratic development, the offspring of liberal ideas, the main cultural hub and a meeting point of all liberal-minded intellectuals among the South Slavs from Austria-Hungary. The available data and archival sources of Serbian and Western origin, refutes these revisionist claims.

In 1914 Serbia was a landlocked kingdom in the central Balkans, located between the Danube, Sava and Morava rivers. For several decades Serbia had been a client state of Austria-Hungary (1881–1903) under the last rulers of the Obrenović dynasty. During the reign of King Peter I Karadjordjević (1903–1914, formally until his death in 1921), Serbia gradually emerged as an independent constitutional monarchy renowned for her democratic system and almost unrestricted political liberties. Democratic Serbia soon became a point of attraction for nearly two million Serbs living in Austria-Hungary and another million Serbs living in Turkey-in-Europe. A predominantly agrarian state, post-1903 Serbia, with its mostly French-educated elite, became a cultural and political centre in the region and, as such, was gradually appealing not just to Serbs, but also to other South Slavs from the Dual Monarchy settled in the provinces of Croatia-Slavonia, Bosnia, Dalmatia, Herzegovina, Vojvodina, Slovenia and, to some extent, to liberal Bulgarian elite.

In foreign policy after 1903, Serbia relied on Franco-Russian alliance and thus came into permanent conflict with Dual Monarchy whose domination and further expansion in the Balkans was threatened. On all occasions when Serbian interests were at stake (the 1905 customs treaty with Bulgaria, the 1906–1911 Tariff War with Dual Monarchy, the 1908–1909 Annexation crisis, the 1912–1913 Balkan Wars, the creation of Albanian in 1912 and the issue of Serbia's outlet to the Adriatic sea, plans for real union with Montenegro in 1914), Vienna strove to reduce, if not annihilate, Serbia's political and economic independence and to re-impose her complete dependence on Dual Monarchy. Despite occasional setbacks, Serbia managed to survive all the major threats to her independence by employing cautious diplomacy and abandoning her demands in the face of Austria-Hungary's brutal military threats.

Accused as an accomplice in the Sarajevo assassination in June 1914 Serbia faced an ultimatum in July 1914. The Serbian response to the ultimatum was diplomatically impeccable, but the humiliating request that the Habsburg Monarchy's police officers carry out an investigation and search for the alleged perpetrators on the Serbian territory was declined. At the same time, through British representatives in Serbia, the Belgrade government expressed willingness to fulfil all other requests set out in the Austro-Hungarian ultimatum. Crown Prince Alexander, – who after civil-military conflict ended by the victory of Prime Minister Pašić, had become regent barely two weeks before the Sarajevo assassination instead his ailing father, King Peter I Karadjordjević – believed that war was coming. He therefore addressed the Russian Emperor directly, and the reply of Nicholas II to the effect that Serbia would not be left alone should war break out brought a feeling of great relief.

Encouraged by spectacular victories over the invading Austro-Hungarian troops in the Battle of Cer on the Drina River in August and the Battle of Kolubara in December 1914, Serbia decided to proclaim her war aims. The war strategy banked on the presumption of a short conflict and victorious outcome for the Allies. The Niš Declaration of 7 December 1914 passed in the Serbian National Assembly solemnly proclaimed the unification of Serbia with the South Slavs (Serbs, Croats and Slovenes) from the Yugoslav provinces of Dual Monarchy as war aim. The project of a Yugoslav union confronted Serbia with the hostility of Italy: the Italian war aims codified by the 1915 Treaty of London, created a major point of conflict with both the Serbian government and the

Yugoslav Committee. Rome was supposed to obtain most of Dalmatia, Adriatic islands and Istria, which the Croats had claimed as their own homeland and a part of the future Yugoslav state with Serbia, as it's Piedmont.

The efforts of Entente Powers to bring Bulgaria into its camp provoked growing pressure on Serbia to cede most of Macedonia (the 1912 "contested zone") to Bulgaria. In exchange, the Allies offered in August 1915 to Serbia compensations in Austria-Hungary, with Bosnia-Herzegovina, Slavonia, Bačka, Slavonia, northern Albania and most of Dalmatia, up to the port of Split. All these proposals were not accepted: Prime Minister Pašić considered the axis Morava-Vardar Rivers as a key for maintaining Serbian influence and the power balance in the Balkans, heavily threaten by the any further enlargement of Bulgaria. The Serbs were confident that Bulgaria will side with the Central Powers, who would offer Sofia more territorial concessions than the Allies. Bulgaria finally joined the Central Powers and, on 22 September, ordered a general mobilisation. The Austro-German offensive on Serbia was launched from the north on October 5th 1915, and Bulgaria's attack from the east ensued two days later. The offensive, taken on a 1000 km long front, involved three German and three Austro-Hungarian army corps, which crossed the Sava River in Belgrade, and two Bulgarian armies advancing towards Niš and Skoplje. Belgrade, under fierce attack, was abandoned after heroic defence. The Serbian General Staff's plan was to secure the route of retreat Niš-Skoplje-Salonika, in order to come together with the Allied forces General Sarrail. Moreover, the fall of Venizelos's pro-Allied government and the slow disembarkation of Allied troops in Salonika thwarted the effective realisation of Serbia's defence plan in late 1915.

The Serbian plan for reorganisation in Albania soon proved to be unfeasible and, at the initiative of France and the insistence of the Russian Emperor, plans began to be made for rescuing the Serbian troops by Allied ships. The terrible ordeal of retreating across Albania, which took place without due preparations, amidst shortages of food and warm clothing and footwear in extreme winter conditions, has been remembered as the "Albanian Golgotha". In late November and early December 1915, the whole army and a substantial number of civilians, exhausted with famine and extreme cold, trekked over the snow-laden Albanian mountains and swollen rivers.

"Albanian Golgotha", the epic retreat of the Serbian army and civilians through the mostly hostile Albania was remembered as the worst human catastrophe in the modern history of Serbia. The worst part, when most of the soldiers died of famine and exhaustion was along the march from Durrazzo to Valona. The overall losses of the "Albanian Golgotha" (1915-1916), initially estimated at roughly 140,000 victims, rose to 247,887 dead, wounded, arrested or missing. The Serbian army, government, the two-thirds of the National Assembly, in total 151,828 soldiers and civilians, who survived the severe winter and Albanian attacks during the "Albanian Golgotha", were gradually transferred by Allied ships and settled on the Greek island of Corfu in early 1916, while the remaining 11, 214 were transported to the French base in Bizerte in French Tunisia. Among them were also about 2,000 volunteer soldiers from the Montenegrin army that surrendered after helping the Serbian retreat to Albania. The evacuation of the Serbian army from the ports of Scutari, San Giovanni di Medua, Durazzo and Valona to Corfu was operated by forty-five Italian, twenty-five French and eleven British steamers, through 1,159 escort voyages. It was the "largest sea evacuation in history until Dunkirk."

From the middle of April to the end of May 1916, the whole, fully recovered Serbian army, comprising 6,025 officers and 124,190 soldiers was transferred from Corfu by five military and 45 transport allied ships to the Salonika front to join the Entente forces. After a short training, the Serbian troops were already in August 1916 deployed on the frontline on the Greek-Serbian border to join Allied forces. It was only after the Allied command was entrusted to French General Franchet D'Esperey in June 1918 that the proposal of the Serbian Supreme Command was taken into account and seriously reconsidered and eventually approved by Maréchal Foch. The reinforcement of the Salonika front by fresh troops made preparation for the general offensive more intensive. The last details of the offensive were arranged during the visit of General Franchet d'Esperey to the Serbian headquarters at the Kajmakčalan heights two days before the offensive. The roughly 150,000 men-strong Serbian troops (including the Yugoslav division of volunteers) were reinforced by two French divisions. General Franchet d'Esperay had concentrated on the thirty three kilometers long main frontline, three times more troops and cannons than expected.

After long preparations, on 14 September 1918 the intense artillery barrage of the enemy lines announced the final offensive which started early in the morning of 15 September. Only six days after the beginning of the offensive, the Serbian troops arrived to the Vardar River, cutting the railway connection and capturing the Gradsko region, essential for the supply of the enemy forces. The Bulgarian and German troops were in retreat, while the highly motivated Serbian troops, after three long years of waiting for the day of the final offensive that would eventually bring them home, continued the pursuit of the enemy forces jointly with the French allies. The Bulgarian defense collapsed and their leaders demanded armistice. Wilhelm II, surprised by the outcome of the Allied offensive and the armistice in Salonika signed by the Bulgarians, wrote in his telegram to King Ferdinand the following: "It is a shame that sixty-two thousand Serbian soldiers had decided the outcome of the war."

In forty six days since the beginning of the Salonika offensive, supported by the forces of the *Armée Française d'Orient*, the Serbian troops managed, despite constant fighting with the enemy, to advance 600 km and reach the banks of Sava and Danube, liberating Belgrade on 1 November 1918. After restoring the independence of Serbia, the victorious troops, invited by local national councils crossed the rivers Drina, Sava and Danube and entered Bosnia, Vojvodina and Croatia-Slavonia, heading towards Dalmatian coast and eventually Slovenia on the northwest front, while supported by the French troops on the southwestern front, regained Kosovo and then liberated Montenegro. On 1 December 1918, the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, under the house of Karadjordjević, was solemnly proclaimed in Belgrade.